

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

EMİLYA FİRUDİN qızı ÖMƏROVA

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS FRAZEOLÖGİYASINDA “SOSİAL
İYERARXİYA” MİKROKONSEPTİNİN LİŊVOKULTUROLOJİ
ASPEKTDƏN İFADƏSİ**

İxtisaslaşma: HSM-060201- Müqayisəli dilçilik

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər: _____

Hacıyeva Yunis qızı Aytən
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3-8
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS FRAZEOLoji	
SİSTEMİNİN KONSEPTSFERASINDA “SOSIAL İYERARXIYA”	
KONSEPTİNİN	
YERİ VƏ MÖVQEYİ	9-33
1.1. Frazeoloji sistem çərçəvəsində “konsept” strukturlaşması.....	9-22
1.1.1. Frazeologiyanın tədqiqat tarixinə dair.....	9-19
1.1.2. Dilçilikdə “konsept” anlayışı və sosial iyerarxiyanın dilin konseptsferasında ifadəsinə dair.....	19-22
1.2. Sosial iyerarxiyanın dil sisteminə təsiri haqqında (dil –cəmiyyət qarşılıqlı şərtləndirməsi kontekstində).....	22-33
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN KONSEPTSFERASINDA	
“SOSIAL İYERARXIYA”MİKROKONSEPTİNİN REALLAŞMASININ	
MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ..... 34-60	
2.1. Azərbaycan və ingilis frazeoloji sistemlərində “sosial iyerarxiya” konseptinin digər konseptlərlə bağlılığı haqqında(dünyanın dil mənzərəsinin fərqliliyi kontekstində.....	34-44
2.2. Azərbaycan və ingilis dillərində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptini əks etdirən paremioloji vahidlərin denotativ məna baxımdan növləri.....	44-53
2.3. Sosial iyerarxiya konseptinə daxil olan mikrokonseptlər.....	53-57
2.4. Zədəngənlik konseptini əhatə edən frazeologizmlərdə sinfi antoqonizmin semantik ifadəsi forması.....	57-60
NƏTİCƏ.....	61-63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	64-69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir dilin milli-mədəni özünəxaslığı ilə səciyyələnən frazeoloji vahidlər dilçilik tədqiqatlarının dəyərli mənbəsi hesab olunur. Məhz bu mənbə hər bir xalqın dünyagörüşünü, dünyaya bağlandığı dil mənzərəsini, konseptferasını dolğun şəkildə əks etdirilməsinə kömək edir. Eyni zamanda frazeoloji nümunələr vasitəsilə konseptlərin ifadə olunması bu sahəyə olan marağı daha da artırmışdır. Elə bu baxımdan tədqiqat işimiz Azərbaycan və ingilis dillərində fərqli konseptləri əks etdirən frazeoloji vahidləri araşdıraraq, hər iki xalqın linqvokulturoloji mühitinin etnomədəni xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir.

Sosial iyerarxiya həm keçmiş, həm də bugün üçün cəmiyyətin hər bir hissəsində mövcud olan mühüm hadisədir. “Sosial iyerarxiya” mikrokonseptini əks etdirən frazeoloji vahidlərin təhlili hər iki xalqın dünya mənzərəsini tədqiqi və müqayisəsi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əsas götürdüyümüz Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji fondunun sosial iyerarxiya hadisəsi tarixilik və müasirlik baxımdan tədqiqi dissertasiyanın mühüm düzümünü əhatə edir. Sosial iyerarxiya hadisəsi cəmiyyətin hər sahəsində mövcud olduğu üçün bu mövzunun araşdırılması aktual olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji fondunda “Sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin linqvokulturoloji baxımdan araşdırılması yetərinəcə deyildir. Elə buna görə də “sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin araşdırılmasını dissertasiya işimizin əsas tədqiqat mövzusu olaraq seçdik.

Tədqiqatın obyektı. Dissertasiyanın əsas obyektini Azərbaycan və ingilis dillərində istifadə olunan “Sosial iyerarxiya” mikrokonseptini ifadə edən frazeoloji vahidlər təşkil edir. Araşdırmamız hər iki xalqın “Sosial iyerarxiya” konseptinin mahiyyəti açmaq, tarixilik və müasirlik müstəvisində təhlil etmək, dil və cəmiyyət qarşılıqlı şərtləndirilməsi kontekstində təhlil etmək və bu mikrokonsepti ifadən frazeologizmlər arasındakı oxşarlıq və fərqlilikləri sezərək, onları nümunələr əsasında təhlil etməkdir və həmçinin bu nümunələri təhlil zamanı hər iki dilin frazeoloji lüğətlərindən, kitablarından, məqalələrindən qaynaqlarınaq istifadə etməkdir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmetini frazeologiya haqqında nəzəri müdəalardan, konsept, konseptsfera, dünya və dünyanın dil mənzərəsi anlayışlarını şərh etməklə bu mövzunu daha dərinə qavramağa şərait yaratmaqdır. Eyni zamanda frazeoloji vahidləri bu anlayışlarla əlaqləndirərək, konseptlərin və dünyanın dil mənzərəsini ifadə olunmasında frazeologizmlərin rolundan bəhs edərək mövzunu daha genişləndirməkdən ibarətdir. Məhz bu yolla Azərbaycan və ingilis dillərində “sosial iyerarxiya” mikrokonsepti ilə bağlı frazeoloji vahidləri təhlil etmək və nümunələr vasitəsilə şərhini vermək daha məqsədəuyğun hesab olunur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində mövcud olan “Sosial iyerarxiya” mikrokonseptini əks etdirən frazeologizmləri linqvokulturoloji aspektdən araşdırmaqdır. Hər iki dildə “sosial iyerarxiya” anlayışını şərh etmək, tarixilik və müasirlik aspektindən təhlil etmək, dil sisteminə təsirindən bəhs etmək, “sosial iyerarxiya” mikrokonseptinə aid olan titulları dünyanın dil mənzərəsi çərçivəsində hər iki dildə fərqləndirərək frazeoloji nümunələr əsasında göstərməkdir. Tədqiqat işimizin əsas məqsədi onun vəzifələrində də əks olunmuşdur:

- Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sisteminin konseptsferasında “Sosial iyerarxiya” konseptinin yeri və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi;
- frazeoloji sistem çərçivəsində “konsept” strukturlaşmasına diqqət yetirmək;
- bu səbəbdən ilk öncə frazeologiyanın tədqiqat tarixindən bəhs etmək və frazeoloji vahidlərin növlərini təhlil etməkdir ;
- sonrakı mərhələdə “konsept” anlayışı və sosial iyerarxiyanın dilin konseptsferasında ifadəsinə nəzər salmaq ;
- daha sonra sosial iyerarxiyanın dil sisteminə təsirindən bəhs etmək, yəni dil və cəmiyyət qarşılıqlı şərtləndirilməsi kontekstində təhlil etmək;
- Azərbaycan və ingilis dillərinin dünya mənzərəsinin fərqliliyi kontekstində frazeoloji sistemdə “Sosial iyerarxiya” konseptinin digər konseptlərlə bağlılığına nəzər salmaq;

- Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemlərində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin reallaşmasının müqayisəli təhlilini aparmaq;
- “Sosial İyerarxiya” konseptinə daxil olan mikrokonseptlərdən bəhs etmək;
- Azərbaycan və ingilis dillərində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin əks etdirən paremioloji vahidlərin denotativ məna baxımdan qruplaşdırmaq;
- Azərbaycan və ingilis dillərində “Zadəganlıq” konseptini əhatə edən frazeologizmlərdə sinfi antoqonizimin semantik ifadə forması;

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti frazeoloji vahidlərin, konsept və dünyanın dil mənzərəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi çərçivəsində Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemindəki nümunələr əsasında “Sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin araşdırılmasında özünü göstərir. “Sosial iyerarxiya” mikrokonseptini bu iki dil əsasında təhlil etmək üçün ilk öncə frazeoloji vahidlər, konsept, dünyanın dil mənzərəsinin nəzəri əsaslarından bəhs etmişik. Daha sonra “Sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin hər iki dilin frazeoloji nümunələri ilə izah etmək üçün sosial iyerarxiya konseptinin mahiyyətini, bu konseptə daxil olan mikrokonseptlərdən və həmçinin sosial iyerarxiyanın dil sisteminə təsiri barəsində nəzəri izahlar göstərilmişdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. “Sosial iyerarxiya” mikrokonseptinə dair mənbələrin hər iki dildə, xüsusilə də Azərbaycan dilində azlıq təşkil etdiyini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, tədqiq etdiyim dissertasiyam xüsusi praktiki əhəmiyyətə malikdir. Elə bu baxımdan tədqiq etdiyim işim “Sosial iyerarxiya” hadisəsinin mahiyyətini, bu konseptə daxil olan mikrokonseptlər barəsində, dünyanın dil mənzərəsi çərçivəsində təhlilini bilmək istəyən tələbələr üçün, elmi iş, kurs işi, diplom işlərinin yazılması üçün əhəmiyyətli rola malik dəyərli resurs hesab oluna bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi.

- Azərbaycan və ingilis dillərinin “sosial iyerarxiya” mikrokonseptini əks etdirən frazeoloji vahidlərin təhlil edilməsi, araşdırma zamanı hər iki dilin oxşar və fərqli cəhətlərinin müəyyən edilməsi araşdırmanın əsas istiqamətini təşkil edir;

- Mövzunun mahiyyətini daha dərindən dərk etmək üçün frazeologizmin nəzəri əsaslarınının konsept və dünyanın dil mənzərəsi anlayışlarından bəhs etmək məqsədəuyğun hesab olunur;
- “Sosial iyerarxiya” konseptinin dünyanın dil mənzərəsi kontekstində təhlil etmək, bu konseptə dair lüğətlərdən nümunələr seçmək, elmi ədəbiyyatlardan istinad etmək mövzunu daha yaxşı anlamağa kömək edir;

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəlar:

- hər bir xalqın frazeoloji sistemi onun dəyərlər sistemini, dünyaya bağlılığı dil mənzərəsini, keçdiyi tarixi yolu obrazlı şəkildə əks etdirir;
- kollektiv biliyin vahidi olan və hər bir şəxsin və ya toplumun şüurunda özünəxas formada yaranan konseptlər sistemli olaraq konseptsferi yaradır və konseptsferada yığılan dünya mənzərəsinin dil vasitəsilə təccəssümü dünyanın dil mənzərəsini yaradır;
- Hər iki dilin “sosial iyerarxiya” mikrokonseptinə daxil olan frazeoloji vahidlərdə sinfi antoqonizmin fərqli semantik aspektlərdə təsviri verilmişdir;
- Azərbaycan və ingilis dillərində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptini əks etdirən parameoloji vahidlərin denotativ məna baxımdan növləri müəyyənləşdirilmişdir;
- Hər iki dilin frazeoloji sistemində “Sosial iyerarxiya” konsepti daxilində zəngin mikrokonsept şəbəkələşməsi mövcuddur;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qədim köklərə malik olan koqnitiv dilçilik müstəqil bir elm sahəsi olaraq XX təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq “koqnitiv dilçilik” anlayışını Ə.Abdullayev tədqiq etməyə başlamışdır. Sonrakı dövrlərdə koqnitiv dilçiliyin inkişaf etməsi ilə idrakı linqvistikanın əsas anlayışları olan konsept, konseptsfera, dünyanın dil mənzərəsi daha geniş araşdırmalara səbəb olmuşdu. Koqnitiv dilçilik və onun əsas anlayışları olan konsept və dünyanın dil mənzərəsi dilimizdə geniş şəkildə tədqiqini F.Y.Veysəlli “Koqnitiv dilçilik”, A. Məmmədov və M.Məmmədov “Diskursun koqnitiv aspektdən təhlili”, Ə.Rəcəbli “Koqnitiv dilçilik” kitablarında tapa bilərik. Rus dilində Z.D.Popova və İ.A.Sterninin “Koqnitiv linqvistika” (Когнитивная лингвистика) kitabı, ingilis dilində V.Evans və M.Greenin “Koqnitiv linqvistika”

(Cognitive Linguistics) kitabında da koqnitiv dilçiliyin əsas obyektı olan konsept, konseptsfer və dünyanın dil mənzərəsi haqqında kifayət qədər məlumat verir. Son dövrlərə nəzər salsaq, koqnitiv dilçilik haqqında nəzəri müdəalar, əsas anlayışlarına dair tədqiqatlar çoxluq təşkil etmiş, tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Kökləri qədimə söykənən frazeologizmlər haqqında ilk fikirlər B.Çobanzadə və B.Ağayevin “Türk qrameri” dərslində öz əksini tapmışdır, ilk geniş və ətraflı məlumata isə M.Hüseynzadənin dərslində rast gəlinir. H.Bayramovun “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” kitabı,Ə.Rəcəblinin “Frazeologiya” kitabı, ingilis dilində “Frazeologiya: fənlərarası perspektiv” (Phraseology: an interdisciplinary perspective) kitabı frazeologiya haqqında ətraflı məlumat verən kitablar sırasındadır. Konseptlərin ifadə üsulu olan frazeologizmlərə dair tədqiqatlar müasir dövrümüz üçün geniş vüsət almış, yazılan elmi tədqiqatlar öz faydalılığı və yeniliyi ilə seçilmişdir.

Azərbaycan və ingilis dillərində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptini əks etdirən frazeologizmlər çoxluq təşkil etsə də, “sosial iyerarxiya” hadisənin mahiyyətinə , tarixilik və müasirlik aspekti baxımına, hər iki dildədünyanın dil mənzərəsi kontekstində təhlilinə dair mənbələrin demək olar ki yoxluğu bu mövzunun yetirəncə tədqiqata cəlb olunmadığını əsaslandırır.

Dissertasiya işinin aprobasiyası.Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı 1 elmi məqalə yazılmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Magistrlik dissertasiyamız girişdən, iki fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. I fəsil 2 yarım fəsildən ibarətdir və I fəslin I yarım fəsili də 2 yarım fəsilə bölünür. I fəsildə frazeologiyanın tədqiqat tarixi, konsept anlayışı və sosial iyerarxiyanın dilin konseptsferasında ifadəsinə dair məlumatlar, eyni zamanda sosial iyerarxiyanın dil sisteminə təsiri bərsində məlumatlar öz dolğunluğu ilə əks olunmuşdur. Eyni zamanda hər iki dildə bu məlumatlar frazeoloji nümunələr əsasında təhlil edilir,istifadə etdiyimiz mənbələrə əsasən izah edilmişdir. II fəsil isə 4 yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəsildə isə dil mənzərəsi fərqliliyi əsasında Azərbaycan və

İngilis dillərinin frazeoloji sistemində “sosial iyerarxiya” konsepti digər konseptlərlə bağlılığından, sosial iyerarxiya konseptinə daxil mikrokonseptlərdən, eyni zamanda “zadəganlıq” titullarını əks etdirən frazeologizmlərdə sinfi antoqonizmin semantik ifadə formasından bəhs olunmuş, sosial iyerarxiya mikrokonseptinə dair paremioloji vahidlərin denotativ məna baxımından növləri qruplaşdırılmışdır. Yarımbaşlıqlara aid olan hər mövzuya dair geniş nümunələr göstərilərək izahlar verilmişdir.

Nəticə hissəsində tədqiqat işimizin ümumi məzmunundan sonra gəldiyimiz nəticələr verilmişdir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN KONSEPTSFERASINDA “SOSİAL İYERARXIYA” MİKROKONSEPTİNİN YERİ VƏ MÖVQEYİ

1.1. Frazeoloji sistem çərçivəsində “konsept” strukturlaşması

1.1.1. Frazeologiyanın tədqiqat tarixinə dair

Məlumdur ki, hər bir xalqın frazeoloji sistemi onun dəyərlər sistemini, etnomentallıq kimliyini, əxlaqi kodeksini, həyat biçimini, keçdiyi tarixi yolu, dünyaya bağlandığı dil mənzərəsini dolğun şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan da təsadüfi deyildir ki, hər bir dilə xas olan frazeoloji sistem bu dillərin daşıyıcılarının milli-mənəvi kimliyini ortaya qoyur, etnomentallıq pasportunu ifadə edir. Buna görə də hər bir dildə müxtəlif konseptləri ifadə edən frazeoloji vahidləri tədqiq etmək həmin xalqların linqvokulturoloji mühitinin etnokultural səciyyəsinin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Mənşəcə yunan sözü olan frazeologiya “pharases”-ifadə, “logos” - nəzəriyyə sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Frazeologiya dedikdə dildə olan sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusu başa düşülür. Bu sahə sabit söz birləşmələrinin yaranmasını, mənbəyini, semantik və qrammatik strukturunu və s. tətbiq edir.

Ş. Balli dilçilikdə frazeologiya sahəsinin banisi hesab olunur. “ Ş. Balli “ Fransız üslubiyyəti” kitabında frazeologiyayı söz birləşmələrini öyrənən üslubiyyət bölməsinə aid edərək yeni fəsil müəyyənləşdirdi və orada ilk dəfə olaraq söz birləşmələrini sistemləşdirdi”[71,23].

Ş. Balli qeyd edirdi ki, dillərin daim dəyişməsinə baxmayaraq onlar təkcə müasir dövrdə fəaliyyət göstərirlər. Bu səbəbdən dilin tədqiqinin sinxron tərəfinə nəzər yetirilməsini tələb etmiş və bununla da Ş. Balli sinxron frazeologiyanın bünövrəsini qoymuşdur. Bu baxımdan da frazeologiya haqqındakı nəzəriyyəsi xüsusi marağa səbəb olur.

Frazeologiya məsələsinə dair V.V. Vinqradov da böyük töhfələr vermiş, əsərləri ilə müxtəlif dillərin frazeologiyasının öyrənilməsinə dair tədqiqatlar aparmışdır.

V.V. Vinqradov “parçalanmayan birləşmələr” konsepsiyasını təklif etmişdir. O belə

hesab edirdi ki, “frazeoloji birləşmələr sözlərin ekvivalenti deyil, çünki onların hər bir komponentinin müxtəlif mənası vardır ” [72].

Frazeologiya məsələlərinə dair araşdırma aparən dilçilər sırasında A.V.Kuninin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, frazeologizmlərin öyrənilməsi üsullarının istifadəsi ilə bağlı tədqiqatlar apararaq böyük nailiyyətlər əldə etmişdir. “Onun tərəfindən identifikasiya (eyniləşdirmə) metodu işlənmiş, frazeoloji vahidlərin sabitliyi və onların komponentlərinin asıllığı öyrənilmiş, frazeoloji vahidlərin müqayisə nəzəriyyəsi, həmçinin , frazeologizimlərin ayrılıqda formalaşmasının əlavə göstəriciləri araşdırılmışdır” [73, s20-60]. Bu sahədə geniş araşdırma aparən tədqiqatçı frazeologizmlərin əmələgəlmə məsələsinə dair, qrammatik cəhətlərinə, strukturunun öyrənilməsinə nəzər yetirmişdir. A.V.Kuninin əsərləri frazeologiya sahəsinin təşəkkülünə böyük töhfə vermişdir.

Frazeologiya xalqın əsrlər, minilliklər boyu formalaşmış dünya mənzərəsini inikas etdirir. Frazeologiyayı bilmək xalqın tarixini və xarakterini daha dərinləndirən dərk etməyə imkan verir. Frazeologizmlər lüğətlə sıx əlaqədə mövcuddur. Onların öyrənilməsi lüğətin strukturunu və nitqdə leksik vahidlərin istifadəsini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Bu termin haqqında danışarkən dilimiz dərhal yuxarıdakı anlayışı ifadə edən başqa bir anlayışa söykənir. Bu, frazeoloji vahidlər terminidir. Onlar hər bir dilin orijinallığının və unikallığının cəmləşdiyi xüsusi dil vasitəsidir.

Frazeoloji vahidlər dövrün dəyərlərini mənimsəyir. Müəlliflər frazeoloji tədqiqatların dillə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqəni nümayiş etdirilməsi baxımından əhəmiyyətini vurğulayırlar. Frazeoloji vahidlərin tələbələrin lüğət və linqvativ-mədəni səriştələrinin formalaşmasında spesifik struktur kimi rolu əhəmiyyətlidir, çünki onlar milli, ölkənin mədəni dünyagörüşünü əhatə edir.

Frazeoloji mənanın tərfi frazeoloji vahidin mahiyyətindən qaynaqlanır. A.V.Kunin görə, “frazeoloji vahid mənalarnı tam və ya qismən dəyişdirən sözlərin sabit birləşməsidir” [39, s 143-148].

Bildiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərə çevrilən söz birləşmələri mürəkkəb semantik proseslərə daxil olur. Frazeoloqlar frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin sözlərin semantik mahiyyətini dəyişmə mexanizmi və qanunauyğunluqları haqqında hələ də ümumi rəyə gələ bilməmişlər. Frazeoloji vahidin formal semantik quruluşu, yəni onun məzmun və ifadə müstəvisinin öyrənilməsi xüsusi məsələdir.

Frazeologiya sahəsində tədqiqatçılar belə fikirlə razılaşırdılar ki, frazeoloji vahid komponentlərinin semantik xüsusiyyətlərinin canlı müzakirəsi ilkin olaraq iki ifrat fikirlə nəticələndi:

1. frazeoloji vahidlər müstəqil məna vahidləri kimi deyil, sadəcə olaraq fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir.

V.P.Zhukov, A.I.Molotkov, A.L.Oniani, E.X.Rott, V.N.Teliya və digər alimlər frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəllər mövcud olan leksik məna və nominativ funksiya da daxil olmaqla obyektə əlaqəsini itirdiyini əsas gətirirlər.

E.X.Rott frazeoloji vahidləri “keçmiş sözlər” kimi müəyyən edir və onları “monem” adlandırır. Çünki onlar öz xarakterini, söz təbiətini itirir və müstəsna struktur komponentinə çevrilir”[62].

Bu sahənin banisi hesab olunan Ş.Balli XX əsrin əvvəllərində frazeologiya məsələləri ilə ilk dəfə geniş şəkildə tətqiqata cəlb etmişdir. O, “frazeoloji vahidləri dilə möhkəm daxil olmuş birləşmələr adlandırırdı”[52,s 73-74]. L.P.Smith, A.Mackay, J.Seidlou kimi ingilis və amerikalı tədqiqatçılar frazeoloji vahidlərin tədqiqi ilə bağlı yazılarında “idiom” terminindən istifadə edirlər. İdiom milli linqvistik xalq mentalitetini üzə çıxaran mədəni biliyin reallaşması, dil və mədəni stereotip kimi qəbul edilir.

Frazeologiya anlayışı digər linqvistik anlayışlarda olduğu kimi çox geniş yayılmış anlayış olsa da, müxtəlif müəlliflər onu fərqli şəkildə müəyyənləşdirir, bəzən dəqiq tərif vermir və ya bir çox alimlərin ayırd etməyə üstünlük verdiyi bir neçə termini birləşdirir. Xarici müəlliflər tərəfindən “frazeologiya” anlayışı fərqli mənada istifadə olunur.

Britaniyanın “Merriam Webster” onlayn ensiklopediyasına görə, frazeologiya ifadə üsulu, xüsusilə diksiya, yəni konkret müəllifə və ya konkret ədəbi əsərə xas olan söz və

ifadələrin seçimi və düzülüşüdür. Beləliklə, frazeologiya anlayışı “üslub” anlayışının ekvivalentidir.

Müasir dilçilər frazeologiyanın tədqiqat obyektini ilə bağlı mübahisəli fikirlər irəli sürürlər. Ona görə də bu konsepsiyanın nəzərdən keçirilməsinə geniş və dar yanaşma mövcuddur. A.V.Kunin, V.N.Telia, N.M.Şanski geniş aspektdən yanaşırlar. Onlar deyirlər ki, frazeoloji vahidlər təkcə söz birləşmələri deyil, həm də cümlələr, atalar sözləri və məsəllər kimi müraciət edirlər. Dar yanaşma tərəfdarları V.M.Mokienko, A.V.Jukov, V.V.Vinoqradov frazeologizmləri yalnız sözə ekvivalent olan sabit ifadələr adlandırır. Lakin frazeologizmləri sözə ekvivalent hesab edilməsi fikri ilə razılaşmayanlarda var idi. Y.R.Gepner frazeologizmin sözə ekvivalentliyi barəsində yazır : “ Frazeoloji tərkiblərin sözlə eyni qiymətdə olması tezisi, heç olmazsa, belə bir səbəbə görə qanundan kənardır ki, eyni bir sözün köməyi ilə demək mümkün olduğu halda, iki sözün birləşməsinə müraciət etməyə ehtiyac yoxdur” [6,s176-177]. Eyni zamanda fikrini əsaslandırmaq üçün qeyd edirdi “ vurğulamaq lazımdır ki, frazeologizmin sözə ekvivalent olduğunu etiraf etməyin bir də ona görə mühüm düzəlişə ehtiyac vardır ki, bu emosionallığın, ekspressivliyin frazeoloji tərkiblərin mühüm əlaməti olmasını inkar etməyə aparıb çıxarır” [6,s176-177]. Ümumilləşdirərək belə demək olar ki, frazeologizmi sözə bərabər götürmək onları eyniləşdirmək anlamına gəlmir. Biz bir sözlə, frazeologizmi sinonim kimi götürə bilərik. Məsələn, toy tutmaq-dalaşmaq, əldən düşmək-yorulmaq və s. Dilçilik terminləri lüğəti frazeoloji vahidlərin aşağıdakı tərifini verir ki, bu da onun nəzərdən keçirilməsinə dar bir yanaşmaya uyğun gəlir- bu leksik cəhətdən bölünməz, tərkibinə və quruluşuna görə sabit, bitmiş nitq vahidi şəklində təkrarlanan ifadələrdir.

Frazeologiya ilə bağlı məsələlər Azərbaycan dilçilərinin də diqqət mərkəzində olmuşdur. M.Adilov, Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, S.Murtuzayev və başqaları frazeologiyayı “geniş mənada” qəbul edirlər.

Beləliklə frazeoloji vahidlər dedikdə “ sözlərin dəyişən birləşmələrinin ümumi struktur-semantik modelləri əsasında formalaşmayan mürəkkəb semantikaya malik olan sabit birləşmələr başa düşülür” [52, s73-74].

Dildə insan amilinin linqvokulturoloji təhlili, eləcə də müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin şifahi ünsiyyət prosesinə ciddi diqqət yetirilməsi xarici dilin və onun frazeologiyasının öyrənilməsi və başadüşülməsində yeni imkanları üzə çıxarmağa imkan verir. Fikrimizcə, ünsiyyətin və ünsiyyət prosesində qarşılıqlı anlaşmanın qurulmasının əsasında frazeoloji vahidlərin obrazlı əsasını təşkil edir. İngilis və fransız dillərinin frazeoloji vahidlərinin eyni tipli komponentlərlə müqayisəsi və frazeoloji vahidlərin ayrı-ayrı tematik sahələrdə nəzərdən keçirilməsi ingilis və fransız dilləri arasındakı fərqləri müəyyən etməyə imkan verir.

Frazeoloji vahidlərin formalaşması adətən obrazlı-metaforik əsasda baş verir, buna görə də frazeoloji vahidlərin dünyanın və milli mədəniyyətin linqvistik mənzərəsinin formalaşmasında fəal iştirak etdiyini iddia etmək olar.

“Müasir ingilis nitqində uyğun idiomların işlənmə xüsusiyyətləri , dil normaları baxımından qiymətləndirilməsi sosial-tarixi amillərdən aslıdır” [53]. Dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında frazeologiya xüsusi rol oynayır. İdiomlar mədəniyyətlərarası əlaqələrin ən yaxşı nümunələridir. İdiom dəyərlər sisteminin , ictimai əxlaqın saxlanmasıdır.

Qərbi-Avropa və Amerika dilçilik ədəbiyyatında frazeologiya nəzəriyyəsinə dair xüsusi tədqiqat əsərlərinə rast gəlməsək də, çoxlu sayda lüğətlərdən frazeologiyaya dair geniş məlumatlar əldə etmək mümkündür. Lakin rus-sovet dilçiliyinə nəzər salsaq frazeologiyaların daha geniş araşdırmalara cəlb olunduğunu və dilçiliyin müstəqil bir sahə kimi yüksəldiyini qeyd etmək olar.

Frazeologizmlərin araşdırılması baxımından V.V.Vinoqradovun xidmətləri böyük olmuşdur. O, rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri “ frazeoloji birləşmələr”, “frazeoloji birliklər”, “frazeoloji vahidlər” adı ilə üç semantik qrupa bölür, bunların hər birinin özünəməxsus əlamətini göstərir” [14,s50-51].

Z.Əlizadə belə fikirləşirdi ki, “linqvistik və ekstralingvistik amillər leksik –semantik əsasla atalar sözləri və məsəlləri frazeologiyaya daxil etməyə imkan verir. O, atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyanın xüsusi qatını təşkil etdiyini deyirdi. Onlar emosional-ekspessiv mənalarla müxtəlif münasibətdə ola bilərlər” [12].

Belə qənaətə gəlmək olar ki, heç də bütün atalar sözləri və məsəllər frazeologiyaya daxil deyil.Çünki elə atalar sözləri və məsəllər var ki, sözlər həqiqi mənə işlənir və fikirlər metaforikləşmə olmadan baş verir.Məsələn, Yüz ölç, bir biç, sınıq qabda su qalmaz və s.Göstərdiyimiz bu atalar sözləri digər dillərə tərcümə zamanında həqiqi mənasında verilir. Bu baxımdan onları frazeologiya aspektindən təhlil etmək düzgün olmazdı.

Dilçilər frazeoloji vahidlərə müxtəlif təriflər vermiş, onları təsnif etmək üçün müxtəlif meyarlar vermişlər. Qlaser frazeoloji vahidlərə belə tərif vermişdir : “Frazeoloji vahid ümumi istifadədə olan, nisbi sintaktik və semantik sabitliyə malik, idiomatizasiya oluna bilən, konnotasiyalar daşıya bilən, leksikləşmiş, təkrarlana bilən, bileksemik və polieksemik söz qrupudur” [62,s22-33]. Frazeoloji vahidi təyin edərkən ən çox bu keyfiyyətlər nəzərə alınır: obrazlılıq, ifadəlilik, idiomatik xarakter və s.

Frazeologiyanın izahını Azərbaycan alimləri H.A.Bayramov, Q.Kazımov, Y.Seyidov, rus alimləri N.N.Amasova, A.V.Kunin və bir çox başqaları verirlər. Frazeologiya ibarə terminindən əmələ gəlsə də, Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif mənalarda işlənir.

Görkəmli alim Mirzə Kazımbəyov qrammatika kitablarında XIX əsrdə ənənəvi yazı forması olduğundan “cümlə” əvəzinə “ibarə” işlətmişdir.Lakin,o frazeoloji birliklər haqqında ayrıca məlumat verməmişdir.Frazeoloji vahidlər və idiomlar frazeologiyanın əsas hissələridir.

Frazeoloji vahidlər və frazeoloji ifadələr bəzi hallarda Şərqi və Qərbi dilçiləri tərəfindən araşdırılır. Bu dilçilər arasında rus dilçiləri-A.İ.Smirnitski, N.N.Amasova, A.V.Kuninin, ingilis və amerikalı dilçilərinin-L.Smitin, V.Collins adlarını qeyd etmək olar. Ən fundamental tədqiqatlar bu metodoloqlar tərəfindən araşdırılır: L.Smitin “The English language”, N.M.Kayevskaya “ English lexicology” və s.

Digər xalq nağıllarında olduğu kimi, Azərbaycan xalq folklorunda da atalar sözləri və məsəllərin böyük yeri vardır. Məlumdur ki, bu janrlar xalqın əməyini, dünyagörüşünü, arzu və istəklərini ifadə edir. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində atalar sözləri və məsəllərin mənşəyini tapmaq çətinidir. Azərbaycanda ilk nəşr olunan atalar sözü kitabı M.V.Qəmərliyə məxsusdur. Britaniya və Amerika alimləri arasında “Homebook of proverbs and familiar phrases” kitabını nəşr etdirən Burton Stivenzonun adını qeyd edə bilərik.

Bir sıra tədqiqatçılar atalar sözlərinə dair bir mülahizələr irəli sürmüşlər. Bu tədqiqatçılar sırasında A.V.Koonin, I.V.Arnold, K.B.Ashipu, W.Meider, N.R.Norrick və s. adını çəkmək olar.

A.V.Kunin belə düşünürdü ki, “ atalar sözləri həmişə cümlə kimi qəbul edilir. Onların oxuculara öyrədilə bilən dedaktiv məqsədləri var. Başqa frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq atalar sözləri çox vaxt mürəkkəb cümlələr ola bilər” [39, p5]. Bu alimin fikrini dəstəkləyənlər çox olmuşdur . Məhz dəstəkləyənlər sırasında G.K.Spirbandın adını xüsusi qeyd etmək olar. G.K.Spirband alimin fikrinə əsaslanaraq deyirdi ki, “atalar sözləri mürəkkəb cümlələr olsalar da, cümlələrdə söz birləşmələri kimi istifadəoluna bilərlər” [62].

Tədqiqatçılar sırasında I.V.Arnoldun adını da xüsusi qeyd etməliyik. Tədqiqatçı bəzi kitablarında atalar sözlərinə dair mülahizələr irəli sürmüş və təriflər vermişdir.

I.V.Arnold “ The English word” kitabında yazır: “atalar sözü, qısa və təxəyyülü şəkildə xalq hikmətini, həqiqəti və ya əxlaq dərslərini ifadə edən qısatanış epigrammatik deyimdir. Onların toplu ifadələrlə çoxlu ümumi cəhətləri var, çünki onların leksik komponentləri də sabitdir, mənası ənənəvi və əsasən məcazi xarakter daşıyır və nitqə hazır şəkildə daxil edilir”[41, s161)].

Dilçilik ədəbiyyatında müəlliflər frazeologiyanın tədqiqat obyektinə dair iki fərqli baxış irəli sürürlər. Birinci qrup müəlliflər hesab edirlər ki, hər hansı bir dildə hazır şəkildə mövcud olan birləşmələrin hamısı frazeologiyadır. Rus dilçilərindən A.A.Bulaxovski frazeologiyaya hazır şəkildə istifadə olunan sitat materialı kimi baxaraq ona belə tərif

verirdi: “ Frazeologiya, adətən, dildə məna cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözü, məsəllər, yazıçıların “qanadlı sözlər” şəklində düşmüş ifadələri və buna görə də müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir” [4,s33-41].

A.İ. Yefimovunun tərifində frazeologiyanın tədqiqat obyektini daha genişləndirilərək buraya idarə ştamplarını, estehsal-texniki ifadələr və s daxil edilir”[4,s62-68].

İkinci qrup müəlliflər isə dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan dil ya da nitq vahidlərinə bərabər olub, tərəfləri məna və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandırırlar.Ferdinant de Sössür sabit söz birləşmələri ilə sərbəst söz birləşmələrini belə fərqləndirir :

“Biz hər şeydən əvvəl, küllü miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda, bu, məqbul sayılır.Bunların ənənəyə görə daşdığı məna, komponentlərinin bütövlükdəki mənasından və sintaktik quruluşundan aslıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir”[4].Məhz dilçilik sahəsində geniş və dar mənada frazeologiya hesab olunur.

A.İ.Smirnitski forma, məzmun, quruluş baxımdan söz və frazeoloji vahidlərin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir. Müəllif oxşar cəhət kimi hər ikisinin dildə hazır şəkildə işlədilən material olmasını göstərir.Fərqli cəhəti isə hər ikisinin formalaşmasındadır. Söz tam şəkildə formalaşdığı halda ,frazeoloji vahidin isə komponentlərinin hər birinin ayrılıqda formalaşmasından ibarətdir.

Azərbaycan dilində frazeologiyanın təşəkkül tarxinə nəzər salsaq onun köklərinin qədimə gedib çıxdığını görə bilərik. Hələ Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşmasından daha əvvəl Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrdə frazeologiyanın izlərini sezmək olurdu. Eyni zamanda Mahmud Kaşğarının Divanilüğəti-türk əsərində müasir dilimizdə işlənən öc almaq, öyüd vermək, könül bağlamaq, başa çıxmaq kimi frazeoloji vahidlərin eyni mənada sadəcə müəyyən fonetik fərqlərlə

işlənməsi bu söz birləşmələrinin həmin dövrdə tayfa dillərində çox işlənməsini, hələ divanın yazılmasından əvvəlki dövrlərlə işlənməsi fikrinə inanmağımıza dəlalət edir. Frazeoloji vahidlər sabit söz birləşmələrinin mühüm növlərindən biridir. Tarixən sərbəst birləşmə modelləri əsasında yaranan frazeoloji birləşmələrin emosionallıq, metaforiklik, ekspressivlik kimi keyfiyyətləri ona yüksək obrazlılıq verir.

Sabit söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq dildə hazır şəkildə mövcud olur. Yəni sərbəst söz birləşmələri dildə sərbəst şəkildə mövcud deyildir, fərd daim öz nitqində onları yaradır və hər sonra yaratdığı əvvəlkiyə fərqlənə bilər. Sabit söz birləşmələrini isə fərd yenidən yaratmır, dildən hazır şəkildə götürərək heç bir dəyişiklik etmədən nitqin mətninə əlavə edir. Bu birləşmələr tarixən yaranır və birləşmələrin tərkibindəki sözlərin sərbəstliyinə yol verilmir. Eyni zamanda bu birləşmələri hissələrə ayırmaq və sintaktik cəhətdən qrammatik təhlilə cəlb etmək mümkün deyil. Sabit söz birləşmələrini yaradan sözlərin hamısı və ya bir qismi öz leksik semantik mənasından uzaqlaşaraq məcazlaşır və leksik-semantik mənasını itirir. Sabit söz birləşmələrinin ən səciyyəvi cəhəti başqa dilə tərcümə oluna bilməməsidir. Sabit söz birləşmələri dolğun şəkilləri ilə fərqlənir. Bu birləşmələrə idiomlar, nitq şampları, atalar sözləri, zərb-məsəllər və qanadlı (hikmətli) sözlər aiddir. S.Cəfərov ibarələr və tapmacaları da sabit söz birləşmələrinə daxil edir.

Ə.Rəcəbli frazeologiya sahəsindən danışaraq bu sahənin araşdırma hədəfi olan frazeoloji tərkiblər barəsində qeyd edirdi ki, “ Mən “ frazeoloji tərkib” termini ilə dil vahidi olan bütün frazeoloji-sabit söz birləşmələrini, habelə bir sözdən ibarət olan frazeoloji vahidləri nəzərdə tuturam, çünki mənim fikrimcə, bütün digər terminlər- frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr və s termin dolaşığına səbəb olur, yəni analogi olaraq, dildə hazır şəkildə mövcud olan və bütöv vahidlərə- sözlərə bərabər olan, hər dəfə yenidən yaradılmayan, hər dəfə istifadə üçün dildən bütöv şəkildə götürülən sabit söz birləşmələridir [29,s8].

Əslində frazeoloji ifadə, frazeoloji vahid, frazeoloji tərkib hesab etdiyimiz dil hadisələri bir çox dilçi və filosoflara əvvəldən məlum idi. Qədim Çin dilçilərinə, qədim Roma

dilçilərinə, Hind dilçilərinə bu dil hadisələrinə bələd olsalar da, onlar bu haqda demək olar ki danışmamışdılar. Eyni zamanda orta əsrlər Avropasında dilçilikdə psixologiyaya əsaslanan dilçilər bu dil hadisəsini sezsələr də, izah etmirdilər. Bununla yanaşı məntiqə əsaslanan dilçilər isə ümumiyyətlə bu dil hadisəsini qəbul etmirdilər. Qeyd edə bilərik ki, XX əsrin ilk dövrlərinə qədər bu dil hadisəsi haqqında deyilmiş vahid bir fikrə rast gəlmirik. Ehtimal olunur ki, bu dil hadisəsi haqqında ilk dəfə yazan tanınmış dilçi F.dö.Sössür olmuşdur. “Biz , şübhəsiz dilə aid olan küllü miqdarda ifadə ilə rastlaşırıq; bu həmin tamamilə hazır ifadələrdir ki, adət, əgər mümkünsə, fikirləşib, onlarda mənaları hissələri fərqləndirmək mümkün olduqda belə, nəyi isə dəyişməyə qadağan edir. Onların uzual(dil adəti ilə möhəmləndirilmiş) səciyyəsinin məzmunundan yaxud sintaksisdən aşkara çıxır. Belə tərkibləri improvizasiya etmək olmaz: onlar ənənə üzrə hazır şəkildə ifadə olunur”[74, s122].

Frazeoloji birləşmələrin böyük bir qismini paremioloji vahidlər, yəni atalar sözləri, zərb-məsəllər, eyni zamanda idiomlar təşkil edir. Bəzi müəlliflər frazeologizmləri iki hissəyə bölür: idiomlar və ibarələr. Bu bölgü V.V.Vinoqradovun bölgüsü ilə uyğunlaşdığını görürük.

İngilis dilində danışmaq zamanı idiomlardan geniş istifadə olunur. İdiomlar dilə mədəni şəkildə bağlıdır, danışanın tarixi, mədəniyyəti , dünyagörüşü haqqında məlumat verir. Bunun səbəbi , əksər idiomların zamanla müxtəlif mədəniyyətlərin tərcübələrindən, inanclarından və digər aspektlərindən inkişaf etməsidir. Mədəniyyət dəyişdikcə onutəsvir etmək üçün istifadə olunan sözlər də dəyişir: bəzi idiomlar istifadədən çıxır, digərləri isə onları əvəz etmək üçün inkişaf edir.

Atalar sözləri, idiomlar, zərb məsəlləri xalqın idrakının bəhrəsidir. Mövzu dairəsinə görə atalar sözləri və məsəllər xüsusi fərqlənir. Həyat təcrübəsi nəticəsində meydana çıxan atalar sözləri və məsəllər hər bir xalqın təfəkkürünü, əməyi, məişəti ilə sıx bağlıdır.

Paremioloji vahidlərin frazeologiyaya daxil edilməsinə dair müxtəlif fikirlər mövcuddur. S.Cəfərov belə düşünürdü ki, “atalar sözlərini sabit söz birləşmələrinə şərti olaraq daxil etmək olar”[8,s115].

Bir haldakı atalar sözü sabit söz birləşmələrinə daxil edilirsə, onda ümumiləşdirərək demək olar ki, Səlim Cəfərov atalar sözünü frazeoloji vahid hesab etmir.

B.Xəlilov belə fikirləşir ki, “atalar sözləri və məsəlləri, frazeologiyanın tərkib hissəsinə daxil etməyin heç bir mənası yoxdur.Çünki atalar sözləri və məsəllərdə obrazlılıq daha güclüdür”[17,s272].

Tədqiqatçılar sırasında J.Buranov, A.Muminov, A.V.Kunin adını xüsusi qeyd etmək olar ki, məhz bu tədqiqatçılar da atalar sözləri və məsəlləri frazeologizmin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirdillər.

J.Buranov və A.Muminov belə düşünürdülər ki “atalar sözləri və məsəllər tərkib hissələrindən ümumi mənasını çıxarmaq mümkün olmayan , xüsusi mənaya malik hazır vahidlər kimi mövcuddur. Buna görə də atalar sözləri və məsəlləri frazeoloji vahidlərə daxil etmək olar”[42].

Ümumiləşdirərək demək olar ki, Azərbaycan və ingilis dillərinə mənsub olan frazeoloji vahidlərin müqayisəli tədqiqi,fərqli sistemlərə daxil olan bu dillərin frazeoloji bazasının inkişaf tendesiyasiyalarını müəyyən etməyə və gələcək inkişafının əsas mərhələlərini müəyyən etməyə kömək edəcək.

1.1.2 Dilçilikdə “konsept” anlayışı və sosial iyerarxiyanın dilin

konseptferasında ifadəsinə dair

Koqnitiv linqvistikanın mühüm anlayışlarından biri konsept anlayışıdır. Bu anlayışa dair müxtəlif tədqiqatçılar fərqli təriflər verdiyi üçün bu terminə dair konkret izah vermək bir qədər qəlizdir.

“Konsept” termin tarixi əslində qədimə söykənir1927-ci ildə ilk dəfə olaraq L.Şerba məruzəsində istifadə etmişdir. Lakin bu terminin ilk dəfə istifadəsini S.Alekseyeva adı

ilə bağlayırlar. Konsept terminin kökü latın mənşəli “conceptus” sözünə söykənir. Azərbaycan dilində isə “anlayış” olaraq qəbul edilir. “Alim bu termini düşünmə prosesi zamanı predmetlərin, fəaliyyətlərin, fikri funksiyaların eyni növdə fikri formalaşması kimi adlandırır. Məsələn, bitki konsepti, düzgünlük konsepti, riyazi konsept və s”[10,s117-126].

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışlarından olan konseptin öyrənilməsində rus alimlərinin son dönmə araşdırmaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlarda D.S.Lixaçyov, Z.D.Popova, İ.A.Sternin, V.İ.Karasik və s adını çəkmək olar.

D.S.Lixaçev belə düşünürdü ki, konsept sözün mənasından yaranmır, danışanın topladığı şəxsi təcrübəsi ilə toqqouşmasından yaranıb. Alimin fikrincə, konsept verbal ünsiyyətdə əvəzedici funksiyanı icra edir[30]. D.S.Lixaçev konseptləri etnik, qrup, fərdi, universal olaraq qruplaşdırır. Etnik konseptlərə xalqa xas qonaqpərvərlik, adət-ənənə kimi anlayışlar aid edilir. Qrup konsepti peşəyə, yaşa, cinsə görə fərqləndirilir. Fərdi konseptlər hər bir şəxsin fərdi təxəyyülünün məhsuludur. Universal konseptlər isə bütün dünya üçün xarakterik olan anlayışlar adi edilir. Eyni bir sözə aid olan konseptlər tiplərinə görə də müxtəlif ola bilər. Məsələn, “ədalət” konsepti cinayət törədənə polisə düşüncəsində müxtəlif başa düşülə bilər.

Konseptin səciyyəvi cəhətləri müəyyənləşdirdiyimiz zaman yalnız dil faktları yetərli deyil. Bunun üçün digər faktları, xüsusilə də ekstralingvistik faktların izlərini sezmək lazımdır. Yəni, fikrimizi ümumiləşdirərək belə deyə bilərik ki, konseptləri təhlil etdiyimiz prosesdə bu təhlilə təsir göstərən tərəfləri öyrəndiyimiz zaman tarixi izləri, prosesləri də diqqətdən yayındırmaq olmaz. Ona görə ki, hər bir dilin kökləri bu dildə danışan toplumun tarixi ilə sintezdədir. Konsept anlayışdan danışarkən konseptsfər anlayışında nəzər salmaq lazımdır. Bu termini elmə ilk dəfə olaraq D.S.Lixaçev gətirmişdi. O bu haqda yazırdı ki, “Konseptsfər millətin konseptlərinin məcmusudur, o, dil daşıyıcılarının konseptlərinin bütün potensiallarından yaradılmışdır”[30].

Məlumdur ki, konseptlər birləşərək konseptsfəri yaradır və konseptsfərlərdə toplanan konseptlər müəyyən səciyyəvi cəhətlərinə görə toplanırlar.

E.S.Kubryakov belə düşünürdü ki, konsept yaddaşın, beyin dilinin, konseptual sistemin, dünya mənzərəsi və biliklərin unikal vahididir və ən mühüm konseptlərin dildə ifadə olunduğunu qeyd edirdi.

Konsepti ümumilikdə və ayrılıqda nəzərdən keçirmək olar. Ümumilikdə, konsept dedikdə, geniş olaraq xalqın mədəniyyətini göstərən yaddaşın yada mentalın vahidi kimi qəbul olunur. Ayrılıqda nəzərdən keçirsək, hər bir konsept sözlər və gərəklilik arasındakı əlaqə rolunu oynayır. Onlar xalqın yaddaşının daşıyıcısı olub, mürəkkəb struktura malikdir. Digər aspektdən konsept anlama ilə bağlı olan hər şeyi özündə cəmləşdirir, həmçinin mədəniyyətlə bağlı olaraq etimoloji faktları nümayiş etdirir. Doğrusu, konsept insan şüurunda özünə yer tapan mədəniyyətin bir hissəsidir. Mədəniyyət elə konsept ilə insanın mental aləminə çıxır tapır. Bu proses tam zidd səmtə də gedir. Biz konsept vasitəsilə mədəniyyətlə əlaqəyə qurur, bəzi hallarda ona təsir edə bilir. Demək, mədəniyyət insanın əlaqə qurduğu mühit xüsusiyyəti əldə edir. Bu ikinci hal daha çox rast gəlinir və daha dəqiq quruluşa malikdir, konseptlərlə həyata keçirilir. Dildə meydana gələn, insanın dünya haqqındakı milli-mədəni təsəvvürlərinin nümayiş etdirən əqli mahiyyətlər- konseptlərdir.

İnsan şüurunda yaranan konsept mədəniyyətin bir parçasıdır. C.Lokk, C.S.Mill vurğulayırdı ki, ümumi konsepsiya abstraksiyadan yaranır. Ümumi konsepsiya bir sinif üzvlərinin bir çox görüntüləri arasında ortaq elementdir [34, s.126-131].

Azərbaycan dilçilərindən E.Piriyev, Z.Əliyeva, Ə.Ə.Abdullayev və s. konseptlə bağlı fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. E.Piriyev yazırdı ki, “milli mentalitetlərin də mühüm fərqləri bir tərəfdən dildə əks olunur, digər tərəfdən isə dillə müəyyən olunur. Hər halda dil vahidlərinin təşəkküllü koqnitiv bazada baş verir. Bəzi hallarda bu koqnitiv baza müasir dil səviyyəsində dərk olunur, bəzi hallarda isə dərk olunmur, oxunmur. Koqnitiv baza bizə qaranlıq qalanda bu heç də onun olmaması demək deyil” [34].

Cəmiyyətdə mövcud olan hər bir konsept hər bir ölkə üçün, hər bir dövr üçün fərqli ola bilər. Məsələn, sosial iyerarxiya konseptindən danışsaq, Azərbaycanda bugünkü dövrümüzdə idarəetmə baxımından iyerarxiyanın sıralı düzümü belədir: prezident,

birinci vitse prezident, Milli Məclis, Baş nazir, Prezidentin seçdiyi vəzifəli şəxsdir. Lakin, Azərbaycan tarixinə nəzər salıb, qədim dövrün idarəetmə iyerarxiyasından danışsaq, ən yuxarı təbəqə - hökmdarlar, xanlar, bəylər, vəzirlər, ən aşağı təbəqədə isə kəndlilər və nöqərlər dayanırdı. Britaniya idarəetmə konsepti isə kral, kraliça, hersoq, qraf və s kimi şəxslərdən ibarət olduğunu görürük.

Ümumiyyətlə, sosial iyerarxiya konseptindən danışmamışdan əvvəl bu sözün mənasına, mahiyyətinə, işlənmə dairəsinə nəzər yetirmək lazımdır.

1.2. Sosial iyerarxiyanın dil sisteminə təsiri haqqında (dil – cəmiyyət qarşılıqlı şərtləndirməsi kontekstində)

Hər birimiz yaşadığımız zaman hədudlarında daim istəklərimizə nail olmaq üçün qarşımıza məqsəd qoyuruq. Bu məqsədlər üçün aşağı pillələrdən başlayaraq yuxarıya doğru irəliləyirik. Ailədə, karyerada daha yaxşı həyata sahib olmaq üçün daim rəqabət apararaq gücə yiyələnməyə çalışırıq. Belə bir hərəkətin mövcud olduğu ümumi mühit “sosial iyerarxiya” adlanır. Qanunlara əsaslanan sosial iyerarxiyada müəyyən tarazlığı qorumaq vacibdir. Aydındır ki, yuxarı mərhələdə olan insanlar fiziki, intellektual baxımdan daha fərsətli olan, müəyyən meyarlara görə seçilən insanlardır və onlar bu və digər cəhətlərinə görə aşağı mərhələdə olan insanlardan fərqlənir.

Sosial iyerarxiya birbaşa sosial hərəkətlilik hadisəsi ilə əlaqəlidir. Hər iki hadisənin mahiyyəti iyerarxiyanın bir neçə qatının və səviyyələrinin başqalarından yüksək olması göstərir. Bu o deməkdir ki, daim hökm edənlər və bu hökmün altında olanlar mövcuddur. Bu quruluş uyğun olaraq “ierarxiya” hesab olunur. “İyerarxiya təşkilatın və ya cəmiyyətin üzvlərinin nisbi statusa və ya səlahiyyətə görə sıralandığı sistemdir”[77]. Bu sıralama yuxarı, orta, aşağı səviyyələrdən ibarət piramida kimi təqdim olunur. Sosial iyerarxiyanın strukturu elədir ki, burada ən aşağı sırada əhalinin əksəriyyəti, yuxarı sırada isə ən imtiyazlı təbəqə yerləşir.

“Hiyerarşi” ifadəsi ilk dəfə olaraq V əsrin ikinci yarısında Dionysius Pseudo-Areopagite tərəfindən “Kilsə iyerarxiyası haqqında” və “Səmavi iyerarxiya haqqında” traktatlarında istifadə olunmuşdur”[66]. İyerarxik düzüm dedikdə hansısa bir quruluşun ən yuxarıdan aşağıya kimi sıralı düzümünü nəzərdə tutulur .Bu söz XIX əsrin əvvəllərində tək-cə xristian kilsəsinin strukturlaşmasını göstərmək üçün istifadə edilmişdir.Elmi araşdırmalarda sıralama mənasını verən bu termin XIX əsrin sonlarından istifadə edildi. Bu dövrdə “iyerarxiya” anlayışı güc strukturunun, eləcə də bürokratiyanın xüsusiyyətlərini təsvir edir. Artıq XX ci ərsdə “iyerarxiya” istifadə dairəsi genişlənərək ictimai təşkilatlarda və müəssisələrdə yuxarı təbəqələrə tabe olaraq özündə güc-qüvvət anlayışlarını ehtiva etdi. .Sosiologiya sahəsində “iyerarxiya” aşağı hissəsinin yuxarıya asılı olma üsullarını başa salan bir sıra fərqli təşkilat və şəbəkələrdə də istifadəsi görünür. “İyerarxiya” termini yalnız insana xas sahələrdə deyil, eyni zamanda təbii dünyada da görülür. Məsələn, meşələrdə, dənizdə heyvanlar aləminin özünəxas düzümü vardır.

İyerarxiya sistemləri kateqoriyaları yuxarıdan aşağıya doğru sıralayır. Məsələn, tipik bir ailə sistemində valideynlər ən çox səlahiyyətə malikdirlər, ondan sonra uşaqlar, daha sonra ev heyvanları gəlir.İyerarxiyaya dair nümunələr çoxdur. İnsan bədəni özü bir iyerarxiyadır. Biz ayrı-ayrı orqanlardan ibarət olan orqan sistemlərindən ibarətik. Bu orqanlar toxumlardan, sonra hüceyrələrdən, sonra orqanellələrdən ibarətdir. İnsan bədəni iyerarxiyasının son kateqoriyası orqanoidləri təşkil edən atomlardır.

Sosial iyerarxiya bir sıra fərqli ölçülərə, aspektlərə və ya elementlərə malikdir. Bu cür fikirlər xüsusilə sosial bərabərlik haqqında yazan filoloqlar arasında geniş yayılmışdır. Anderson “sosial iyerarxiyanın 3 növünü təklif edir: səlahiyyət, hörmət və mövqe”[66, s1-20]. Kolodni yazır ki, sosial iyerarxiya nisbi güc, faktiki səlahiyyət və hörmət kimi məfhumları özündə ehtiva edir. [66]. Bununla belə, sosial psixologiya və sosiologiyanın müəyyən sahələrində bu cür baxışlara da rast gəlinir.Məsələn, Blader və Chen sosial status, güc, sosial-iqtisadi status, dominantlıq, prestij, təsir və liderliyi sosial iyerarxiyanın fərqli ölçüləri kimi sadalayır[66, s1-20].

Şəxslər bir neçə fərdlər toplusunun üzvu ola bildikləri üçün eyni zamanda bir neçə fərqli sosial mövqe tuta bilərlər. Bir şəxs həbsxananın sosial kontekstində keşikçi vəzifəsini tuta bilər, ailədə ana və ya ata və kilsədə könüllü ola bilər.

Müəyyən bir sosial şəbəkədə bu və ya digər sosial mövqe tutmağımız bizim digər iştirakçılarla və onların bizimlə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğuna dair bir sıra təsirlərə malikdir. Erkən müasir Almaniyada, məsələn, bir cəlladla sosial qarşılıqlı əlaqədə olan insan onunla hər cür fiziki təmasdan qaçır, onun toxunuşunu yoluxucu hesab edir və ona düşmənçiliklə yanaşırdı. Təbii ki, insanın müəyyən sosial mövqeydə olan insana necə reaksiya verməsi onun öz sosial mövqeyindən və müxtəlif digər hallardan asılı olacaq.

İnsanlar başqalarına qarşı hər cür sosial münasibətlərdə olurlar. İki hadisəni nümunə kimi göstərmək olar. Hindu kölgəsi ilə çirkləndirməsin deyə, o yaxınlaşan zaman toxunulmazlara ictimai küçələrdən istifadə etməyə icazə verilmirdi. Toxunulmazın ya biləyində , ya da boynunda qara sap olmalı idi ki, bu da hindluların səhvən onun toxunuşu ilə çirklənməsinin qarşısını almaq üçün işarə olsun. Peşvanın paytaxtı Poonada toxunulmazdan, eyni tozun üstündə gəzən bir hindunun çirklənməsin deyə, belindən asılmış süpürgə ilə ayaqlaşdığı tozu arxasından süpürmək tələb olunurdu.

Bu nümunələrdə təsvir olunan sosial münasibətləri iyerarxik olaraq asanlıqla müəyyən edirik. Həqiqətən də insanların başqaları ilə münasibətində üstünlük və alçaqlıq, rəftarlarında az, çox, daha az , daha çox və pis və yaxşı rəftarını görə bilirik.

İngiltərə əsrlər boyu müxtəlif mədəni və sosial strukturlara malik olmuşdur. Anglo-Sakson dövründən müasir İngiltərə qədər insanlar arasında sosial-iqtisadi fərqlər var idi.

Anglo-Sakson İngiltərəsində sosial iyerarxiya düzümü belə idi : king, earls, thegnes, ceorls, peasants, slaves.

Təbii ki Anglo-Sakson cəmiyyətində mövcud olan sosial iyeraxiya bu və ya digər şəkildə dilə də təsir göstərir və ingilis dilinin frazeologiyasında bu iyerarxik düzümə xas titullara dair idiomlar, frazeologizmlər yaranır və əsərlərdə, lüğətlərdə, mətnlərdə özünü göstərirdi.

Anglo-Sakson İngiltərəsinə xas olan “**ceorl**” titulu kasıb və ya varlı olmayan, lakin bəzən mülk sahibi olmaq imkanına malik adi insanlara deyilirdi. Bu dövrdə işlənən “ceorl” tituluna dair dildə mövcud olan idiomlara rast gələ bilərik. Məsələn:

“**Wise old ceorlas**”-bu idiomun tarixi qədimə söykənir. “Beowulf” şeirində rast gəlinən bu idiom aşağı təbəqədən olan azad adam və ya kəndli mənasını verir. Şair bu idiomu işlətməklə dilin arxaik cəhətini göstərməyə çalışmışdır. Sonradan bu idiom arxaikləşərək “old man” –qoca adam mənasında işlənmişdir.

“When the preconceptions of the Old English are teased out at length, as I did in the earlier paper, it appears that the “gamol ceorl`s (or Old man`s) decision not to await a replacement son must mean that he knows some men would wait that he is rejecting the ancient wisdom without quoting it” [77].

Anglo-Sakson cəmiyyətində iyerarxik düzümün ən aşağı yerində qullar dayanırdı. Onlar həqiqətən də bədbəxt idi. Çünki heç bir şeyə sahib olmaq hüquqları yox idi, həm də onlara cəmiyyətin bir hissəsi kimi yox, mülkiyyətin bir parçası kimi baxırdılar. İngilis frazeoloji sistemində qullara dair idiomlar və bu idiomlardan yaranan sitatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

“**Be a slave to**”(something)-nəyinsə köləsi olmaq

“**Work like a slave**” –qul kimi işləmək

“**Life as a slave**” -qul kimi yaşamaq

Bu idiomlardan yaranan Constantin Brancusinin “**Create like a god, command like a king, work like slave**” (Allah kimi yarat, kral kimiməsləhət ver, qul kimi işlə) sitatını qeyd edə bilərik.

Eyni zamanda Quote by Alinafe Bandanın “ **to live like a king you must work like a slave**”(kral kimi yaşa , qul kimi işlə) sitatını da nümunə kimi göstərə bilərik.

Orta əsrdə İngiltərədə idarəetmə forması monarxiya idi. Dünyanın ən uzun qurulmuş monarxiyalarından biri kimi tanınan Britaniyada bu uzun tarix və global təsirin izi kimi hökmdar və zadəganlıq titullarının yer aldığı olduqca sadə və ya hər cür söz, ifadə və frazeoloji vahidlərlə zənginləşmişdi.

Monarxiya milli-mədəni ənənə ideyasını qoruyub saxlaya bildiyi üçün ingilis dili sahəsində də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Monarxiya” anlayışı əsasmənada güc ideyasını ifadədir[70].“Monarxiya” haqqında I Jamesin Whitehallda lordlarına və icmalarına etdiyi fikri mübahisələrə səbəb olmasına baxmayaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir: “Monarxiya dövləti yer üzündəki ən üstün şeydir. Krallar yer üzündə tək allahın leytenantları deyillər,həmçinin allahın taxtında oturlar,hətta allah tərəfindən onlara Tanrı deyilir” [51,s 29]. E.G.Figgisin də “monarxiya” ilə bağlı belə qeyd edirdi: “Monarxiya təmizdir,suverenlik tamamilə qanunla məhdudlaşdırıla bilməyən krala məxsusdur. Bütün qanunlar yalnız onun iradəsinin güzəştidir və bütün konstitusiya formaları və məclislər tamamilə onun zövqu ilə mövcuddur”[70].

İngiltərə monarxiyasında “UPPER CRUST”idiomu geniş istifadə olunur.. Bu idiomdan cəmiyyətin ən yüksək səviyyəsi, yəni adi insanlardan iqtisadi və ya sosial mövqeyinə görə, yaxud hər ikisinə görə elit təbəqə kimi ayrılmış insanları adlandırmaq üçün istifadə olunur.Məsələn,Kraliça Elizabet və Şahzadə Filip və İngiltərə kral ailəsinin digər üzvləri yüksək cəmiyyətin üzvləridir. Onlar üst səviyyəyə aiddir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Britaniya monarxiyası kral və ya kraliça tərəfindən idarə olunur. Məhz bu baxımdan ingilis xalqının nəinki frazeoloji sistemində, eyni zamanda çoxsaylı film və sənədlərində kral, kraliça anlayışları geniş şəkildə istifadə olunur.

Kral müxtəlif məzmunlarda bir kişi monarxa verilən tituldur.Qadın ekivalenti kraliçadır.Kral Kraliçadan daha yüksəkdə dayanırdı. Klassik antik konteksdə kral latın dilində rex,yunan dilində archon və ya basileus kimi tərcümə edilə bilər.Kral titulu monarxlar üçün digər titullarla yanaşı istifadə olunur:qərbdə imperator, böyük şahzadə , şahzadə,hersoq və ya böyük hersoq, islam dünyasında isə malik, sultan,əmir və ya hakim və s.

İngilis dilinin frazeoloji sistemində işlənən “kral” sözü ilə bağlı nümunələrə nəzər yetirək:

“**live like a king**”(lord or prince) –təm-təraqda yaşamaq,yağ içində, böyrək kimi yaşamaq mənalarında işlənir.Əgər kimsə bu ifadəni işlədirsə, çox rahat və dəbdəbəli yaşaya bildiyini nəzərdə tutur. Nümunəyə nəzər salmaq:

“I am going to finish in four or five years and then I am going to **live like a king** with my family and friends – dörd-beşilə bitirəcəyəm və sonra ailəm və dostlarımla kral kimi yaşayacağam”[77].

“**King Log**”-səlahiyyətlərindən istifadə etməyən və ya lazım gəldikdə tədbir görməyən,nizam-intizam,sabitlik yaratmayan lider mənasında işlənir.Esopun “Kral istəyən qurbağalar” nağlında kralı hərəkətsiz böyük bir kündəyə bənzətmişdi.

Jupiter saw what simple and foolish creatures they were, but to keep them quiet and make them think they had a king he threw down a huge log, which fell into the water with a great splash. The Frogs hid themselves among the reeds and grasses, thinking the new king to be some fearful giant. But they soon discovered how tame and peaceable **King Log** was[40].

“**The king of terrors**” –bu idiomun tarixiqədimə söykənir.Hələ XIX əsrdə vəba xəstəliyini “the king of terrors” adlandırırdılar.Hətta insanlar ölümü belə “qorxuların şahı” mənasını verən bu idiomla səciyyələndirirdilər. Bu idioma J.Henry Rogersin “The California Hundred” poemasında rast gəlmək olar:

“**The King of Terrors** met their gaze In every shape, or form, or phase, He rode upon the bustling shell: They found him where the round shot fell; They heard him in exploding mine, In bayonet gleam they saw him shine; They saw him come with saber's flash, Driving out souls through many a gash; He play'd among the deadly dew, Which soak'd their tatter'd garments Through [60,s47].

“**The king of terrors**”–idiomuDwight L.Moodynin “Twelve select sermons”kitabında da işlənmişdir:

“But when the night came, there was no difference. The king in his palace, the captive in his prison, the beggar by the wayside — they were all alike. Into every house **the king of terrors** had come, and there was universal mourning in the land”[44, s. 26].

Xalqın mədəniyyəti və dili həm universal, həm də milli spesifik elementləri, dildə təsbit edilmiş mədəni mənaları, əxlaq normalarını, yalnız bu mədəniyyətə xas olan inancları ehtiva edir. Milli konseptual sahə fərdi, qrup, sinif, milli və universal anlayışlar toplusudur. Ümumi bəşəri anlayışları (ana, zaman, azadlıq, ailə, dostluq) əsasında milli mədəni dəyərlər inkişaf etdirilir. Lakin hər bir xalqın öz dünyagörüşü dünyanı özgörüşü əsasında qiymətləndirir. Beləliklə, kraliça anlayışı bir çox xalqın zehninə xasdır, lakin hər bir mədəniyyət üçün dolğunluğu fərqlidir. İngilislər üçün kraliça sözü vətən, dövlət birliyi gücün simvolu olaraq xidmət edir.

Müasir kraliça sözü qədim ingilis (o.e) cwenindən Gothic Qvens qneins- “bir qadın” və ya “bir arvad” mənası ilə yaranmışdır [75].

Kraliça sözünün geniş yayıldığı frazeoloji birləşmələrə nəzər yetirək:

“Queen of hearts” – xalqın rəğbətini qazanmış qadın mənasında, digər tərəfdən mənfi mənada manipulyasiya edən, murdar mənasında işlənir.

Bu ifadə Lyuis Kerrollun “Alisa möcüzələr ölkəsində sərgüzəştləri” kitabında geniş istifadə olunub. Kitabın əsas personajı olan Alisa ən kiçik bir günaha görə ölüm hökmü verməyə tələsən, əsəbi bir obraz kimi təsvir olunur.

“The King of Hearts” - bu frazeoloji vahidə dair nümunəyə nəzər salaq:

“Quietly pardons many of his subjects when the Queen is not looking (although this did not seem to be the case with The Duchess), and her soldiers humor her but do not carry out her orders” [60].

Əsilzadəlik əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi monarxiyadan sonra yaranmışdır. Onlar iki qrupa bölünürdülər: irsi, qan qohumluğu olan və irsi olmayanlar. İrsi zadəganlara lordlar, hersoginya və baronlar daxildir. Hersoqlar və Lordlar bir vilayətin idarə olunmasına məsul idilər. Barronlara gəlincə, onlar krala hərbi xidmətdə, bəzən sarayda hakimlik edirdilər. Cəngavərlər və vassallar irsi olmayan zadəganlar hissəsinə daxil idilər. Orta əsrlərdə cəngavərlik çox əhəmiyyətli idi və onların “zadəganlıq öhdəlikləri var idi, bu da zadəganların şərəfli ömürlük vəzifələrin olduğuna sirayət edirdi. Nəhayət ən aşağı təbəqə kəndlilər və təhkimlilər idi. Kəndlilərin öz hüquqları və

torpaqları var idi, lakin təhkimlilər qul kimi idilər və onların heç bir hüququ, siyasi gücü yox idi. Orta əsrlərdə mövcud olan sosial iyerarxiya varlılar və zadəganlar üçün bir sistem olsa da, yoxsulluq içində doğulanlar üçün çox dağıdıcı bir sistem idi.

Orta əsrlərdə geniş istifadə olunan titullardan biri Duke(hersoq) tituludur. Bu titul iki mənada işlənir:

1. Duke-yüksək rütbəli zadəgan, Britaniya adalarında zadəganların digər təbəqələrindən yuxarıda dayanan mənasında işlənir.
2. Kiçik knyazlığın və ya hersoqluğun şahzadəsi və ya hökmdarı mənasını ifadə etmək üçün də istifadə olunur.

Bu titulla bağlı İngilis frazeoloji sistemində istifadə olunan idiomlardan biri “ **duke it out**” idiomudur.

“**Duke it out**”- idiomu iki mənada işlənir:

1. Biri ilə fiziki mübarizə aparmaq
2. Bir şey üçün kimləsə və ya bir şeylə çəkişmək. Aşağıdakı misal bu idiomun bariz nümunəsidir:

“She had rolled up the sleeves as if getting ready to duke it out with him”[76].

Orta əsr İngilis social iyerarxiyası “Baron” kimi zadəganlıq titullarını da yaratdı. Bu titulla bağlı İngilis dilinin frazeologiyasında “**Robber baron**” idiomuna rast gəlmək mümkündür.

“**Robber baron**”- idiomu 3 mənada işlənir:

1. XIX əsrin sonlarında ABŞ-da sənayələşməni artırmaq üçün qeyri-etik vasitələrdən istifadə edən tanınmış iş sahələrində çalışan işçilərdən hər hansı birinə qarşı alçaldıcı termin kimi işlənirdi.
2. geniş miqyasda vicdansız yollarla böyük sərvət və uğur qazanan şəxs mənasında işlənir.
3. Orta əsrlərdə xəbərsiz səyahətçiləri qarət edən oğru sözünü ifadə etmək üçün də istifadə olunur.. Bu idioma dair nümunəyə baxaq:

“1900, Jack London, “The Man with the Gash?”, Men who made it a custom to travel the trail to Dawson, likened him to a **robber baron**, perched in his fortress and exacting toll from the caravans that used his ill-kept roads2[76].

İngilis zadəganlıq titulları isə “**dame**” titulu da xüsusi yer tutur. Bu titul cəngavərin arvadı və ya dul qadını mənasında işlənməklə yanaşı ordenlər tərəfindən kişi cəngavər rütbəsinə ekvivalent rütbəyə malik qadın üzvlərini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Eyni zamanda məktəblərin qadın nəzarətçilərini təsvir etmək üçün istifadə olunsada, ictimai ibtidai təhsilinin inkişafından sonra bu titul köhnəlmişdir. Bir sözlə, bütün rütbələrdə olan xanımlara xitabən işlədilən müarciət formasıdır. “**Dame**” tituluna dair bu idioma nəzər yetirək:

“**Dame Partington and her mop**”- Bu idiomun kökü XIX əsrə söykəndiyi güman edilir. Bu dövrdə İngiltərədə fırtına zamanı evini su basmış qadının hekayələrindən qaynaqlandığını güman edilir (free dictionary). Bu idioma dair nümunəyə baxaq:

“ I can't believe you're still fighting against that new tax! Stop being like **Dame Partington and her mop** and just accept change”[76].

İngiltərə zadəganlıq titulları arasında **knight**- cəngavər titulu xüsusi yer tutur. “**Knight**” titulu ilə bağlı aşağıdakı idiomu misal göstərmək olar:

“**A knight in shining armour**” –idiomu parlaq zirehli cəngavər , cəsarətli və nəzakətli bir şəkildə başqasının , adətən qadının köməyinə çatan bir kişi mənasında işlənir. Müasir dövrdə işlənən bu idiom məcazi mənə kəsb edir.

İlk dəfə bu idioma XVIII əsrin sonlarda rast gəlinib. Britaniyanın “The Monthly Review” jurnalında 1970- ci ildə Henry Pye-nin “Poetik Esse” adlı şerində işlənmişdir.

“No more the knights, in shining armour dress”d

Opposes to the pointed lance his breas” [80].

İntibah orta əsrlər ilə müasir dövrlər arasında körpü kimi idi. Kilsə gücünü itirməyə başladı və artan humanizm ideyası ilə sinfi fərqlər daha az fərqləndi. İntibah dövründə İngiltərə cəmiyyəti cənablar, vətəndaşlar, yeomenlər və sənətkarlara bölünürdü.

Cənablar dedikdə, prince, dukes, marquises, earls, viscounts, baron nəzərdə tutulurdu. Göründüyü kimi, duke, earls, baron kimi titular əvvəlki dövrlərdən mövcud idi Marquises, viscount, queen kimi titular intibah dövrünün məhsuludur. Bir halda ki, anglo-sakson dövründə, orta dövr İngiltərəsində king titulu geniş istifadə olunur və social təbəqənin ən üst qatında dayanırdısa, intibah dövrü İngiltərəsində prince titulu kingdən daha əvvəl gəlirdi.

Hamlet without the prince idiomları- Şekspirin pyesinin titul personajı olan Hamlet Danimarka şahzadəsidir. İfadə məhz bu hadisədən yaranıb. Bu idiomu metoforik anlamı “Hamlet rolunu oynayacaq aktyorun iştirakı olmadan keçən Hamlet tamaşası” mənasını ifadə edir.

We hope to see Pope resume his part soon of Henry the Eight, in Covent Garden, which he made certainly the most prominent part in the drama. The performing the tragedy without a good Harry, **is like acting the play of Hamlet without the Prince of Denmark!** [76].

“**Prince charming**”- bu idiom sevgilisinin arzularını yerinə yetirən cazibədar kişi mənasında işlənir. Bu frazeoloji vahid vasitəsilə Charles Perraultun Cinderella nağılının qəhrəmanı adlandırılır. Bu idioma dair nümunəyə baxaq:

“The foiling of the Friar`s ambition makes of Romeo a failed **Prince Charming** and of Juliet an unrevived Sleeping Beauty”[63].

“**Prince of the blood**”- bu idiomun tarixinə nəzər salsaq köklərinin Fransa monarxiyasına getdiyini görə bilərik. Fransızca “**prince du sang**” Fransada qanuni olaraq kişi nəslindən olan şəxsdir. Sonralar Britaniya kral ailəsi arasında da geniş istifadə olunmağa başladı.

“Invite all the young bucks. Engage a piano player, and let them dance, and not as you do things nowadays, hunting up good matches. It makes me sick, sick to see it, and you`ve turned the poor wench`s head. Levin`s a thousand times the better man. As for this little Petersburg swell, they`re turned out by machinery all on one pattern, and all

precious rubbish. But if he were a **prince of the blood**, my daughter need not run after anyone”[64].

İngilis zadəganlıq titullarından fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu titulların demək olar ki, çoxu öz işləkliyini itirmişdir. Çünki İngiltərənin idarəetmə forması konstitusiyalı monarxiya olduğu halda Azərbaycanda unitar prezident respublikasıdır.

Bəy, xan, mülkədar, kəndxuda kimi sözlər artıq müasir ədəbi dilimiz üçün köhnəlmişdir, adlar artıq cəmiyyət üçün lüzumsuz məfhumlar olmuş, aktiv işlənmədən çıxmışdır.

Qədim türkcədə böyük qardaşa ağa deyərtilər. Get-gədə ağa sözü türk və fars dünyasında böyüklərə, torpaq sahibi və varlılara müraciətdə işlədildi. Osmanlıda, İran və Azərbaycanda mülki və hərbi başçılara verilən vəzifə və adların tərkib hissəsi oldu-eşik ağası, hərəəm ağası[11, s16].

“ **Ağalıq etmək(hökmranlıq etmək)**”– bu frazeoloji vahidin ingiliscə ekvivalenti budur: “to be in the ascendant”. İlham Əliyevin çıxışlarının birində məhz bu frazeoloji vahidə rast gəlirik. İcra başçılarını ağaya, xana bənzədərək, insanları, yəni aşağı təbəqəni qul kimi çalışmağa məcbur etdiyini söyləyirdi:

“İlham Əliyev martın 110 mart 2020 tarixində VI çağırış Milli Məclisin ilk iclasında demişdir : “ Hələ hesab edirik ki, bəli, orada hansısa icra başçısı bir ağadır, xandır, istədiyini edə bilər, insanları qul kimi işlədə bilər, insanlarda buna dözməlidirlər”?[25].

“**Ağa kərəmsiz, qul xətasız olmaz**”- ataların sözünün kökünün qədimə söykəndiyini görə bilirik. Hələ həyat reallıqlarını məharətlə bədiiləşdirən “Koroğlu” dastanında bu atalar sözünə rast gəlirik:

“Bolu bəyin təpəsinə elə qılınc vurdu ki, iki parça olub yerə düşdü . Belə dönəndə gördü Mehtər Murtuz özün atdı Qıratın ayaqlarının altına ki:

-Koroğlu , bir qələtdi eləmişəm. **Qul xətasız olmaz, ağa kərəmsiz**. Məni dolandır Eyvazın başına”[2].

“Xan” tarixən Qafqazın müsəlman əhalisi arasında zadəgan təbəqəsinə mənsub olan zəngin, irəli gələn şəxsdir. Xan sözü xaqan sözü ilə bağlıdır. Yerlərdə, qismən kiçik

ərəzilərə başçılıq edən rəhbərlərözlərini xaqana bənzətmək üçün xan adından istifadə ediblər(qızıl ordu dağılan dövrlərə təsadüf edir)”[10].

Xan titulu ilə bağlı frazeoloji birləşməyə nəzər yetirək:

“xandan gələn nökrəm, dinmə, dişlərini tökrəm”– bu frazeoloji birləşmə Cəfər Cabbarlının “1905” romanında işlənmişdir:

S o n a. Canı çıxsın buraxmasın danasını evimizin yanına. Baxşı üçün qərənfil şitili əkmişəm, gəlib hamısını yeyib.

A l l a h v e r d i. Dahaneynək, kəndxuda arvadıdır. Deyir: **xandan gələn nökrəm, dinmə, dişlərini tökrəm.**

S o n a. Cəhənnəməki, kəndxudadır, buraxmasın danasını[19,s 150].

Şah sözünün mənşəyi və ortaya çıxması tədqiqatçıları uzun illər məşğul etmişdir. Bu titul əslində şumer və daha sonra da Babil mətnlərində keçir. Şumer və babillərin inancında tanrıca Nana hörmətli və ali mənasında şah adlandırılırdı. Beləcə şah titulu ilk dəfə şumerlərdə tanrının alilik sifətini ifadə edən ululuq ifadəsi kimi ortaya çıxmış daha sonra da sakalar tərəfindən hökmdar titulu olaraq işlədilmişdir. Quşanların sakalardan, sasanilərin də quşanlardan qəbul etdikləri bu titul qədim türklərdə şad şəklində keçmişdir. İsmayıl şah adını almaqla təqribən 3500 illik bir titulu yenidən canlandırmışdır.

“Əli şahlar ətəyində olmaq, əli böyükklər ətəyində olmaq”- bu atalar sözünə dair nümunəyə baxaq:

“Çox isti görüşdük. «Yazılarını oxuyuram» - dedi. Rəsul müəllimgilə gəldiyimizi bildi, görünür xoşuna gəldi, gördü ki, «əlimiz böyükklər ətəyindədir». Əli ilə tanış etdim. Adını çox eşitdiyini söylədi” [22].

Fars mənşəli Padişah titulu şah titulu ilə paralel işlənirdi.Orta əsr şərqində feodal dövlətlərin başında duran monarx kimi tanınırdı.

“Padşahın da rəiyyətə işi düşər”–el arasında işlənən atalar sözlərindən biridir.Nümunəyə baxaq:

“Müəllimin saraya gəlişi böyük bayrama çevrilir. Müəllim şahın “mədəni etirafını” başa düşüb, üzünü ona tutaraq deyir; “padşah xəzinəsi də altı şahılıq qıfıla möhtacdır. Padşahın da rəiyyətə işi düşər. Dolunu yeyib, boşa təpik atma ! pis günə qalarsan” [19]. Azərbaycan və ingilis xalqının dilində tarixin izləri bu və ya digər şəkildə özünü göstərir. Humboltun təbirincə desək, xalqın ruhu onun dilidir, xalqın dili onun ruhudur. Bu səbəbdən də hər iki dilin frazeologiyası xalqın tarixini əks etdirən monarxik titullarla zəngindir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN KONSEPTSFERASINDA “SOSIAL İYERARXIYA” MİKROKONSEPTİNİN REALLAŞMASININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycan və ingilis frazeoloji sistemlərində “sosial iyerarxiya” konseptinin digər konseptlərlə bağlılığı haqqında (dünyanın dil mənzərəsinin fərqliliyi kontekstində)

XX əsrdə koqnitiv linqvistikanın inkişafı Dünyanın dil mənzərəsinin daha geniş tədqiqatlara cəlb olunmasına səbəb oldu. Koqnitiv dilçilik fərd və ya toplumun dünyaya baxışını, mədəniyyətini, adət-ənənəsini, fizioloji cəhətləri və s. kimi amillərin dilə və nitqə təsirini öyrənir. Məhz bu baxımdan Dünyanın dil mənzərəsi hər bir insanın və yaxud xalqın koqnitiv sxemlərini, qavrama xüsusiyyətlərini, dünyagörüşünü və s. özündə cəmləşdirir.

Dünya mənzərəsi insan təfəkkürünün reallığıdır və insan onun meydana gəlməsini öz həyatının öndə gələn məqsədlər sırasına daxil edir. F. Veysəlli dünya mənzərəsini belə izah edir : “Dünya mənzərəsi dedikdə ictimai şüurda (fərdi və kollektiv şüurda) gerçəklik haqqında biliklərin nizamlı məcmusunun formalaşması başa düşülür. Dünya

mənzərəsinin əsasında insanın əlaqədə olduğu ətraf aləmin onun təsəvvüründə formalaşmış modeli durur” [36, s39]

“Dünya mənzərəsi” və “Dünyanın dil mənzərəsi” anlayışlarını belə izah etmək olar ki, Dünya mənzərəsi dedikdə insan topluluğunun və ya ayrıca insan fərdinin dünya haqqında biliklərinin, hissi və emosiya qavrayışının, anlayışlar sisteminin və s. cəmini özündə birləşdirir. Başqa sözlə, fərd və ya toplumun özünə dair “dünya mənzərəsi” formalaşa bilər. Həmin “dünya mənzərəsinin” verbal vasitə ilə, yəni sözlü ifadəsi isə dünyanın dil mənzərəsini meydana gətirir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, dünya mənzərəsi ilə dünyanın dil mənzərəsi bir-biriləri ilə mürəkkəb münasibətlərə görə fərqlənirlər. Onlar arasındakı sədd anlaşılmaz və qeyri-dəqiq görünür. Dünyanın konseptual mənzərəsi insanın dünyanı qavraması yanlışlardan və nöqsanlardan xilas olmadığı üçün həmişə dəyişir. Lakin, dünyanın dil mənzərəsi daim bu yanlışların və nöqsanların izini saxlayır.

Dünya mənzərəsi fərqli konseptlərlə sistemli şəkildə konseptferdə toplanaraq dil vahidləri vasitəsi ilə ifadə olunur. Məhz bu səbəbdən konseptlər dünya mənzərəsinin elemeneti hesab olunur. Yəni, bizim cəmiyyətdə görüb, eşitdiyimiz hər bir şey konseptin məzmununda toplanır. Bir sözlə, əgər biz sosial iyerarxiya barəsində nəşə biliriksə, bildiyimiz məlumatlar sosial iyerarxiya konseptinin məzmununu müəyyəşləndirəcəkdir.

Konseptlər insanın psixi dünyasında mədəniyyətin əsas hissəsidir. Konseptlərdən istifadə milli dünya mənzərəsinin xüsusiyyətlərini müəyyənleşdirmək imkanı yaratdığı üçün universal bir hadisə hesab olunur. Y.N.Karaulov yazır ki, “dünyanın dil mənzərəsi həmin dilin bütövlükdə götürölmüş tam konseptual məzmunudur”[36,s41]

İlk öncə onu qeyd edə bilərik ki, dünyanın dil mənzərəsi sahəsində tədqiqatların kökü böyük alman filosofu və dilçisi olan A.fon.Humboltun araşdırmalarına söykənir. “Dünyanın dil mənzərəsi” nəzdində yaranan “dünyanın konseptual xəritəsi” predmetləri ifadə etməklə yanaşı insan münasibətlərini də özündə təcəssüm etdirir. Daha dolğun

şəkildə desək, konkret olaraq milli dil mənzərəsini özündə ifadə edir. A.fon Humboldt yazır: “İnsan düşünür, yalnız dildə yaşayır, ətraf aləmi duyur”[20, s10-29]

Humbolt ideyalarının ilkin mənbəyinin məhz sələfi İ.Q.Herderin fəlsəfi görüşləri olduğunu qeyd edə bilərik. L.B.Lobanova İ.Q.Herderin dünyanın dil mənzərəsi haqqında fikirlərini təhlil etmişdir. Gəldiyi ümumi qənaət bu idi ki, filosofun xalqın düşüncəsi ilə onun dili arasında, demək olar ki, bərabərlik işarəsinin qoyduğunu, “hər bir millət necə danışarsa elə də düşünür, necə düşünürsə elə də danışır”- fikrini önə sürdüyünə diqqət çəkir[23, s14-20]. Məhz bu baxımdan bir daha təsdiqlənir ki, xalqın ruhu ilə onun dilinin eyniyyət təşkil etməsi fikrini söyləyən Humboltun ideyalarının ilkin qaynağı İ.Q. Herderin fikirlərinə əsaslanır.

“Dünya mənzərəsi” anlayışı alman fiziki Herman Hers tərəfindən müəyyənləşsə də, bir termin olaraq Leo Vaysgerberin adı ilə bağlıdır. L.Vaysberger qeyd etmişdir ki, hər bir toplumun dilində mənəvi məzmun , bilik xəzinəsi yaşayır və bu xəzinəni o dilin dünya mənzərəsi adlandırmaq gərəkdir[35,s157-164].

Hər bir dilə nəzər salsaq,dünyanı fərqli şəkildə konseptuallaşdırdıqlarını görə bilərik və bu da bizim ətraf aləmdə olan münasibətimizə bu və ya digər şəkildə təsir edir.Məsələn, ölkəmiz üçün kirpi heç bir simvolik xarakter daşmadığı halda Mozambik xalqının dünyanın dil mənzərəsinə görə isə kirpi ən qorxaq heyvan olmaqla qorxaqlığı simvolizə edir. Bu səbəbdən Mozambik ordusunda kirpi sözündən istifadə etmək qadağandır. Digər bir nümunə kimi göstərə bilərik ki, köhnə ingilis xalqının adətinə görə stolun ortasına duz qoyulur, qonaqlar öz sosial statuslarına görə oturlar. Yəni, yuxarı təbəqə süfrədəki duzun yuxarı hissəsində, aşağı təbəqələr isə aşağı hissədə əyləşirdilər. Eyni zamanda ingilis xalqında duz müdrikliyi, uzunömürlüyü göstərir. Azərbaycan xalqında da İslam aləminin tarixinə nəzər salsaq, çörəyin duza batırılıb yeyilməsi Allahın və onun təbəələrinin birliyini göstərir. Digər bir nümunə kimi İngiltərədə kənd camaatı öz mal-qarasını,məhsullarını soyuqdan qorumaq “Cast not a clout ere May be out” (May ayı çıxmamış qış paltarlarını çıxarmazlar) nəsihət xarakterli atalar sözündən istifadə edirlər. Çünki İngiltərədə may ayında havalər sərin keçir.Azərbaycanda isə aprel ayında da

soyuq ola bilir, buna görə də azərbaycanlılar yuxardakı deyimin əvəzinə deyirlər: “Martda mərək, apreldə gərək”[48].

Eyni zamanda təkcə ingilis dilinin milli xüsusiyyətlərini əks etdirən, ingilis xalqına, mentalitetinə xas olan atalar sözləri də mövcuddur. Aşağıdakı atalar sözünü misal göstərmək olar:

“England is the paradise of women, the hell of horses, and the purgatory of servants- İngiltərə qadınlar üçün cənnət-məkan, atlar üçün cəhənnəm, nöqərlərin isə məhşər ayağına çəkilən yerdir. Nümunəyə nəzər yetirək:

“ In reality a woman`s lot in England, so Hogrefe maintained was in many instances very far from that of the subservient ignoramus so beloved of divines and lawyers. Indeed, other nations had a saying that **England is paradise for women, a prison for servants and a hell or purgatory for horses-** for the females have great liberty and almost like masters”[50, s181]

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın dil mənzərəsini özündə əks etdirən konseptlər bəşəriyyətin inkişafı ilə ifadə olunduğu sözlər, ifadələr dəyişə bilər, köhnə və yenisi ilə əvəz oluna bilər. Məhz həm ingilis, həm azərbaycan xalqının tarixinə nəzər salsaq, bu dəyişiklikləri sezə bilərik. Xüsusən də sosial iyerarxiyanı əks etdirən titullarda bu dəyişiklik özünü qabarıq şəkildə göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində “bəy” titulu əvvəlki dövrlərdə sosial iyerarxiyanın yuxarı mövqeyində dayanırdısa, artıq müasir dövrümüzdə gündəlik müraciət formasında işlənir. Eyni zamanda xan, mülkədar, kəndxuda kimi titullar müasir ədəbi dilimiz üçün köhnəlmişdir. “Bəy” tiuluna dair frazeoloji birləşmələrə nəzər salaq:

“Qara kişmiş bəy cibində, Ağ ayran kol dibində”- yəni, dəyəri olan şeylər hər zamanda yüksəkdə tutularaq, yuxarı təbəqənin əlində olur. Dəyərsiz şeylər isə hər zaman aşağıda olur, istifadə üçün heç kəs yaxın durmur. Bu atalar sözünə Əlabbas Bağirovun “Qiyamçı” romanında rast gəlirik:

“Nə oldusa, Bəbir özünü saxlaya bilməyib rəqifləri ilə dərstdən qayıdan qızı sataşdı, dedi, elə bil o, Latın Amerikasından indicə gəlib. Yaşlıları arasında zəmi içində lələ

kimi görünməyə də, qızqılıqsız idi, ağzını söyüşlə açıb, söyüşlə yumdu.Özünü nə qədər bigabə aparsa da, Bəbir müdafiəyə keçməli oldu: `mən çirkin yox,qara dedim`.Qız elə bil dilotu yemişdi. “**Ağ ayran kol dibində, qara kişmiş bəy cibində**” deyib qanısoyuq-qanısoyuq soruşdu ki, sonra sözüə nədi?[19]

“**Adama bəylik veriləndə anasının əmcəyini kəsməz**”-bu atalar sözü adama yaxşılıq ediləndə bunan sui-istifadə etməz, edilən yaxşılığın əvəzində dəyişməz kimi mənalar ifadə edir. İngiliscə ekvivalenti budur: “**Everyone must know his own limit**”.

Bu atalar sözünə dair nümunəyə nəzər yetirək:

“ Mənə elə gəldi ki, elmi şuranın savadlı alimləri, akademikləri Allah və Azərbaycan xaqılı qarşısında çox böyük, bağışlanmayan günah işlədiblər. Qaraçıya **bəylik veriləndə anasının əmcəyini kəsər?**, bir də “Qarğadan gözəl quş istədilər,tez balasını göstərdi”[18, s337]

İngilis dilində isə “gentleman” titulu nümunə göstərə bilərik ki,bu titulu heç də həmişə “zərif” mənasını ifadə etməyib.Əvvəlki dövrlərdə qadınlara qarşı kobud münasibət bəsləyən,qalasının varlı adamı kimi qarşısında olan kasıb adamın acıncaqlı vəziyyətini başa düşməyən zadəganlar da daxil olmaqla , yeoman sosial rütbəsindən yuxarı olan sosial iyerarxiyanın xüsusi təbəqəsi kimi işlənirdi. Sonradan sosial vəziyyətdən asılı olmayaraq nəzakətli,ədəbli,xeyirxah,cəsur kişi mənasında işlənməyə başlandı.

İngilis dilinin frazeoloji sistemi məhz “**gentleman**” zadəganlıq tituluna dair idiomlar və atalar sözləri ilə zəngindir. Bu titulla dair idiomlara nəzər yetirək:

“**A gentleman and a scholar**”- bu idiom təqdirəlayiq və ya yüksək ehtiram sahibi olan kimsə üçün deyilir. Nümunəyə nəzər yetirək:

“Each on his own is barely worth his salt

But to have learned eyes and sun-tanned pallor

Hardened hands and sharpened mind-without fault

Is to be both **a Gentleman and Scholar**”([77]).

“Gentleman of Four Outs”- bu idiom yüksək səviyyəli bir insan kimi davranmağa çalışan, lakin belə hesab ediləcək keyfiyyətlərə malik olmayan şəxs üçün istifadə olunan bir idiomdur. Vulqar bir adamın özünü centlmen göstərdiyi zaman ağılsız, ədəbsiz, pulsuz, gəlirsiz bir bəy kimi adlanır. Nümunəyə nəzər yetirək:

“I can't stand the young new partner at the firm- I can see that he's **a gentleman of the four outs**”[76].

“Gentleman of leisure” - bu idiom dolanmaq üçün kifayət qədər pulu olan və işləməyə ehtiyac duymayan, buna görə də vaxtını istədiyi kimi keçirə bilən şəxslər üçün istifadə olunur. Məsələn:

I want a job that's not too demanding

Like where you do a lot of standing

No way to be an elevator operator

No way a salesman, no way a waiter

Cause I'm a gentleman, **a gentleman of leisure**[78]

İngilis dilinin frazeoloji sistemində “gentleman” tituluna dair idiomlarla yanaşı atalar sözlərinə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

It is not the gay coat that makes the gentleman[48].

“Adamı centlmen(ləyaqətli) edən yaraşılıq paltar deyil; adamı paltarla tanımazlar; dona baxma, içindəki cana bax; xarici görkəmi ilə insanın əsil qiymətini vermək olmaz”.

Bu atalar sözünə S.S.Axundovun “Qaraca qız” povestində rast gəlmək olar:

“Qızım, insanın zahirinə baxma, batınına bax! Türkdə bir məsəl var, deyərlər ki, **“ətə baxma, dona baxma, içindəki cana bax!”**.İndi Qaraca qızın hekayəsini söyləyəyəm, özün görərsən. Atalarından bunu eşitcək bacı və qardaş sevinə-sevinə nağıla müntəzir dayandılar. Hacı Səməd ruznaməni yerə qoyub çeşməyi gözlərindən çıxartdı və başladı”[3,s 19].

Frazeoloji vahidlər xalqın baxışlarını, sosial quruluşunu, öz dövrünün ideologiyasını, adət-ənənələrini dolayısı ilə əks etdirir. Məhz bu baxımdan frazeoloji vahidlərin təhlili

Azərbaycan və ingilis dillərinin dünya mənzərəsindəki fərqləri müəyyənləşdirilməsi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün dəyərli mənbə hesab olunur.

Frazeoloji müqayisələrin bir hissəsi kimi sosial statusa görə şəxslərin adları İngiltərənin sosial quruluşunu əks etdirir. Frazeologiya zonası yüksək sosial əhəmiyyətli status və titulların adlarını əhatə edir. Məsələn:

“Rich as Croesus”-həddən artıq varlı, xərcləmək üçün külli miqdarda pulun olması mənasını ifadə edir. Etimologiyası ona əsaslanır ki, eramızdan əvvəl VI əsrdə Kiçik Asiyada Lidiya hökmdarı olan Krez, böyük sərvətinə görə əfsanəvi idi. Məhz bu idiomun yaranmasını bu hadisə ilə əlaqləndirirlər. Bu idioma dair belə nümunə göstərə bilərik:

Very wealthy indeed. This term alludes to the legendary Croesus, the last King of Lydia and proverbially the wealthiest man on earth. The simile has been used in English since the sixteenth century. “An I get a patent for it, I shall be as rich as Croesus,” wrote Thomas Dike”[76].

Nitq rol davranışının vacib komponentidir. Hər bir sosial rol milli və mədəni markalanma ilə xarakterizə olunan müəyyən bir nitq davranışına uyğundur. Britaniya xalqının əksəriyyəti danışq tərzinə görə sosial qrupunu müəyyənləşdirmək olur.

Nümunələrdəndə görüldüyü kimi, frazeologiya sferasında insanın xalq həyatının ayrılmaz hissəsi olan titullar, sosial status adlarından geniş istifadə olunur.

Belə ki, xalq nitqində sosial status, temperament, intellektual imkanlar və s kimi göstəricilər insanı başqalarından fərqləndirən, onun daxili mahiyyətini özündə ehtiva edən məqsədyönlü obrazlı xüsusiyyət alır. Sosial tiplərin rəngarəngliyi və şəxsiyyətin çoxşaxəliliyi milli dil mənzərəsində tam şəkildə ifadə olunur ki, onun konteksti təkcə lingvistik deyil, həm də etik xalq ənənəsini üzə çıxarmağa imkan verir. Dildə keçmişin etnik stereotip təsvirlərini çatdıran, obrazlara, modellərə əsaslanan ifadələr saxlanılır və onlara əməl etmək kollektivin sosial həyatının ilkin şərtinə çevrilir. Müəyyən etnik birliyin dünyagörüşünün milli özəlliyini xalqın həyat tərzini və psixologiyası, eləcə də dil

vahidlərinin semantik quruluşu müəyyən edir. Bu vahidlərin milli- mədəni orijinallığı dünyanın konseptual mənzərəsinin əks olunmasının spesifikliyi ilə izah olunur.

İndi isə Azərbaycan və ingilis dillərində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptini dünyanın dil mənzərəsi müstəvisində təhlil edək. İlk öncə onu qeyd edək ki, hər iki dildə daim hökm edən və tabe olan irerarxik quruluş mövcuddur. Bu irerarxik quruluş cəmiyyətin, hakimiyyətin, təşkilatın üzvlərinin status və səliyyə baxımdan sıralandığı bir düzümdür. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki xalqın idarəetmə quruluşu fərqli olduğu üçün sosial iyerarxiyanı əks etdirən titullar da fərqlənəcək. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi Britaniya idarəetmə forması monarxiya olduğu üçün hakimiyyət kral ailəsindən (royalty family), zadəganlardan (duke, baron, knight), aşağı zümrə (qullardan) ibarətdir. Elə bu səbəbdən ingilis dilinin frazeoloji sistemində bu mikrokonseptlər geniş şəkildə öz əksini tapır. İngilis frazeoloji sistemində “royalty” (kral hakimiyyəti) məfhumunun əks olunduğu idiomlara rast gəlmək mümkündür:

- **Treat(one) like royalty**-bu idiom birinə müstəsna olaraq yaxşı davranmaq mənasında işlənir. Nümunəyə nəzər yetirək:

“Whether they are employees or people you do business with, if you **treat others like royalty** when they show you loyalty , your `return on investment,` so to speak will be beyond worth your efforts[76].

- **A battle royal**-bu idiomson dərəcə ciddi qızgın mübahisə mənasında işlənir. Nümunəyə nəzər yetirək:

“ His lordship ,we say, appeared among the ladies and the children who were assembled over the tea and toast, and **a battle royal** ensued apropos of Rebecca[38].

- **Royal pain** - bu idiom çox böyük məyusluğa, əsəbləşməyə səbəb olan kimsə və ya yaxud nəşə mənasında işlənir. Nümunəyə nəzər yetirək:

“**In Royal Pain**, after Noahs grandfather passes away, Noah finds out he was a duke and that his mother is part of the royal family of Evonia[76].

İngilis zadəganlıq titullarından danışarkən “**primogeniture**” terminindən xüsusi bəhs etmək lazım gəlir. Bu termindən zadəganlıq iyerarxiyası müstəvisində mülkiyyətin və

eyni zamanda zadəganlıq titulunun böyük oğula ötürülməsini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Azərbaycan xalqının tarixinə nəzər salsaq, hakimiyyətin atadan oğula keçdiyini görə bilərik. Lakin, müasir dövrə Azərbaycan demokratik ölkə olduğu üçün yuxarı təbəqəni xalq seçir. Azərbaycan xalqından fərqli olaraq, ingilislərdə zadəganlıq titulunun böyük oğula ötürülməsi üçün xüsusi tac-qoyma mərasimi keçirilir. Bu monarxiyanın əsas simvoludur. Qeyd etmək lazımdır ki, Britaniya bugün də tacqoyma təcrübəsini həyata keçirən Avropanın tək monarxiyasıdır. Məhz XI əsrdən bugünə kimi monarxlar tərəfindən qorunub saxlanan bu ənənə ingilis dilinin frazeologiyasında da öz geniş əksini tapmış, monarxiyanın əsas simvollarından biri olan “tacla” bağlı idiomlar frazeoloji bazanı daha da rəngarəng etmişdir. Bu idiomların bir neçəsinə nəzər yetirək:

- **Be the jewel in the crown**- kiminsə və ya hər hansı bir şeyin ən yaxşı, ən dəyərli və ya ən vacib insanı və ya əşyası kimi qiymətləndirmək. Bu qiymətləndirmə monarxın və ya hökümdarın reqliyasında əks olunan qiymətli daş-qaşa bənzədilir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

“A wood once described as **the jewel in the crown** of Midland parks is to be restored to its former glory after winning a pounds 757,000 Lottery grant. free d
Historian Mr David Yates, who lives near the park which surrounds Warley Abbey, said:
“In 1910 the Mayor of Birmingham, Coun Wiliam Bowater, described land as **the jewel in the crown** of Midland parks”[76].

- **The crown prince of**(something)- bu idiom iki mənada işlənir:

Sözün əsl mənasında, suverən tax-taca çıxan kişi varisi mənasında işlənir. Məsələn:

The country is celebrating the birth of the King and Queen`s son Ferdinand, the **Crown Prince of Norway**[76].

2. İstedadına və ya uğuruna görə öz sahəsində xüsusi seçilən oğlan və ya kişi mənasında işlənir. Məsələn:

The rapper has come to be known in the underground music scene as **the crown princehip-hop**[76].

Crown of glory - kökləri İncildən gələn bu idiom iki mənada işlənir.

1.Nailiyyətlərinə görə ən yaxşısı kimi təqdir olunan şəxs kimi işlənir.

“We make our way up a winding marble stairway ,down a mosaicladden passageway, around a corner ,and then our eyes resolve the massive icon of the crucifix itself, the bleeding body and harrowed faces of Jesus, startlingly exposed amid the decorations of silver and gold ,a **crown of glory** incongruous against his own crown of thorn free d

2.Saçı ifadə edən, xüsusilə də qadın saçını əks etdirən bir mənadır .Bu nümunəyə nəzər yetirək:

Losing my **crown of glory** during my cancer treatment was a first devastating. After a while ,though, I started to see my baldness as a symbol of pride[76].

- **Crown of thorns** - bu idiom insana ağrı-əzab verən bir şey mənasını ifadə edir. İsanın çarmıxa çəkilməzdən əvvəl geyindirildiyi tikan tacına işarə edir. Bu nümunəyə nəzər yetirək:

Having behind us the producing masses of this nation and world, supported by the commercial interests ,the laboring interests, and the toilers everywhere, we will answer their demand for a gold standard by saying to them:You shall not press down upon the brow of labor this **crown of thorns** ,you shall not crucify mankind upon a cross of gold[67,s 199-206].

- **Uneasy lies the head that wears a crown-** tac gəzdirən baş heç vaxt rahat gəzə bilməz(yəni xalqın başında duran adam daim öz dərini çəkməlidir[48].Bu atalar sözüne Şekspirin “Henry IV” əsərində rast gəlirik:

“And in the calmest and most stillest night,

With all appliances and means to boot,

Deny it to a king? Then, happy low, lie down!

Uneasy lies the head that wears a crown[68].

Eyni zamanda Britaniya monarxiyasından danışarkən “**Crown Estate**”, “**Crown Estate Commissioners**” anlayışlarının da bəhs etmək olar. “**Crown Estate**” kral təəbəsinə aid olan əmlakın toplusuna deyilir ki, məhz bu əmlak toplusu ilə tarixən

Britaniya monarxları zadəganları mükafatlandırirdılar və bu əmlaka nəzarətə isə “**Crown Estate Commissioners**” qurumu baxırdı.

Tarixə nəzər salsaq, həm ingilis, həm də azərbaycan cəmiyyətində iri torpaq sahələri olan xanlar, bəylər, mülkədarlar imkanlı zadəgan-mülkədar sosial qrupunu yaradırdılar ki, məhz bu torpaq sahələri onların sosial güc baxımından digər insanlardan fərqləndiyini asanlıqla göstərirdi. Məhz bu baxımdan da təsadüfi deyildir ki, hər iki dilin frazeoloji sistemi “lord”, “xan”, “bəy”, “mülkədar” titulları ilə zəngindir. İngilis xalqında əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müasir dövrdə də lordlar və digər zadəganlar malik olduqları iri torpaq sahələrini icarəyə verməklə maddi gəlir əldə edirlər. Bu müasir dövrün əsas ənənəsi olaraq qalmaqdadır.

“**Lord**” titulunun işlənmə genişliyinə nəzər yetirsək, ilk öncə onu qeyd etməklə ki, lord tituluna sahib olan şəxslər əvvəlki dövrlərdə doğulduğu andan Lordlar palatasının nümayəndəsi olmaq hüququna malik idilər. Yəni, onlar torpaq sahibi olmaqla yanaşı həm də hakimiyyət iştirakçısı hesab olunurdular. Ən varlı zadəganlar hesab olunan lordlara dair ingilis dilinin frazeoloji sistemində “**live like a lord**”-var –dövlət içində yaşamaq, şad-xürrəm kef içində, ehtiyac bilmədən yaşamaq mənasını ifadə edən idiom yaranmışdır.[31,s212].

Lord titulunun etimologiyasına nəzər salsaq, XIII sۆykəndiyini görə bilərik. Bu dövrdən etibarən ingilis dilində işləklilik qazanmış hlaforð sözündən törəmişdir. Hlaforð etimon leksemi isə , öz növbəsində, “evin ağası, feodal, mülkədar, ağa,ər” anlamlarını ifadə etməklə yanaşı həm də Tanrı mənasını da əks etdirirdi[31]. Yəni Lord titulu zadəganlıq anlayışını ifadə etməklə yanaşı “İncil” mətnlərində evfemizm rolunda çıxış edərək Tanrı adınının yersiz istifadəsinin qarşısını almaq üçün də işlənir.

- **New lords, new laws**- Yəni bir hökmdar və ya hökumət hakimiyyətə gəldikdə dəyişikliklər edir, fərqli qaydalar tətbiq edir. Azərbaycan dilindəki ekvivalenti budur: Yeni ağalar, yeni qaydalar; təzə ağa, təzə ağacan. Bu atalar sözlərinə dair nümunəyə nəzər yetirək:

“The new stable master won` t let us take the horses out at night?-

“That`s right. **New lords ,new laws** , it seems”[76].

İnsan cəmiyyətinin təşkilində mühüm məqam olan sosial status bu və ya digər dərəcədə sosial münasibətləri , insan davranışının ümumi və spesifik xüsusiyyətlərini xarakterizə edən frazeoloji vahidlrin semantikasında sabitləşir.

Bir sözlə, ingilis və azərbaycan dilində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin müqayisəli təhlilinə dair nümunələr dünyanın dil mənzərəsinin konsept və konseptferlərin vəhdət təşkil etdiyini sübuta yetirdi və onların qarşılıqlı əlaqəsi daha dolğun şəkildə frazeologizmlərdə öz əksini tapdı.

2.2.İngilis və Azərbaycan dilində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptini əks etdirən parameoloji vahidlərin denonativ mənə baxımdan növləri.

Atalar sözləri və məsəllər Azərbaycan və ingilis xalqının emosional xüsusiyyətlərini əks etdirir. Linqvokulturoloji tədqiqatların qiymətli obyektı olan atalar sözləri tək cə dilin deyil, həm də mədəniyyətin funksiyalarını həyata keçirir. Atalar sözləri və məsəllər dünyanın milli dil mənzərəsinin tərkib hissəsidir. Linqvokulturoloji mətnlər kimi atalar sözləri və məsəllər ayrı-ayrı etnik qrupun müəyyən mədəniyyət təbəqəsini ifadə edir, mədəniyyət nümayəndələrinin mənəvi və fiziki fəaliyyətini, müəyyən linqvo-mədəni cəmiyyətin mentalitetini və dünya dərkətməsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Atalar sözlərinin əksəriyyəti ədəbi deyil, xalq mənşəlidir. Xaqların təcrübəsi,qədim insanların həyat müşahidələri atalar sözlərində, məsəllərdə öz əksini tapır, leksikanın bu təbəqəsi kifayət qədər unikaldır.

Atalar sözündə müəyyən bir xalqın təcrübəsi,adət-ənənələri öz əksini tapdığı üçün atalar sözlərini öyrənmək “milli xarakter”, “mentalitet”, “xalqın dil mənzərəsi”kimi anlayışların mahiyyətini daha dərindən öyrənməyə imkan verir.

Atalar sözlərinin təkrarlanan sosial vəziyyətlər üçün mədəni əlamətlər olması adi haldır. Bu frazeoloji vahidlər məcazi və dolay vasitə ilə ünsiyyəti təmin etmək üçün şifahi strategiyalar kimi istifadə olunur. Bu sadə və formal ifadələrdə olan müdrilik kifayət qədər ümumi xarakter daşıyaraq müşahidələrə və təcrübələrə əsaslanır ki, məhz bu

baxımdan bu ifadələr yadda qalan və təkrarlanan ifadələr olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Zaman keçdikcə bu frazeoloji vahidlər etnik, sosial, peşəkar qruplardan tutmuş bölgələrə, qitələrə, ölkələrə qədər insanlar arasında ümumi deyimlərə çevrilmişdir. Bəzi ənənvi atalar sözlərinin tərcüməsi kütləvi informasiyalar vasitəsilə bütün dünya xalqlarına çatmışdır. Dünyanın dil mənzərəsi baxımından frazeoloji vahidlər hər bir dil üçün fərqlənsə də, bəzi atalar sözləri vardır ki, bütün xalqlar üçün eyni mənanı kəsb edir. Məsələn, “times files” kimi atalar sözü bu fikrin bariz nümunəsi hesab olunur. Ancaq təbii ki, belə coğrafi yayılıma çatmamış saysız hesabsız atalar sözləri vardır. Əslində, bir çox atalar sözləri milli və linqvistik olaraq müəyyən edilmiş sahələrlə məhdudlaşmışdır.

XIX əsr təbliğatçısı, filosof, pragmatist Ralph Waldo Emerson Yeni İngiltərə atalar sözlərini təhlil etmiş, dünya mənzərəsi kontekstində təhlil etmişdir. Atalar sözlərinin mahiyyəti və məzmunu haqqında fikirlər söyləmiş, müəyyən müşahidəni və ümumiləşdirməni göstərmək üçün atalar sözlərindən istifadə etməkdən çəkinmirdi.

Hələ 1822-ci ildə, on doqquz yaşında olarkən Emerson atalar sözlərinə dair kəskin fikirləri “Geniş Dünya” adlı dəftərində bu haqda yazmış, fikirlərinin ümumi qənaəti bu idi ki, atalar sözləri və hikmətli sözlər ağılın ilk ümumiləşdirilməsi olaraq milyonların ağzında təkrarlanır və bir xalqda mövcud olan bu ümumiləşdirmələr zərurətdən doğmuşdur. Sözsüz ki, Emerson həm fəlsəfi düşüncədə, həm də gündəlik söhbətdə atalar sözlərinin ümumiləşdirmə olduğunu, onların zaman keçdikcə xalq tərəfindən təkrarlandığını, həyatın doğru və əxlaqi qaydaları rolunu oynadığını və rəngarəng xalq nitqində ifadə olunan bu zahiri həqiqətlərin müəyyən məqsəd daşdığını bilir.

İngilis və azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin əsasını təşkil edən atalar sözləri və zərb-məsəlləri denotativ məna baxımından fərqləndirdikdə görürük ki, hər iki dil üçün səciyyəvi olan atalar sözləri və zərbi-məsəlləri üç qrupa ayırmaq məqbul görünür:

1. Leksik tərkib, məna və obraz baxımından hər iki dil üçün eyniyyət kəsb edən atalar sözləri və zərbi-məsəllər.

Qeyd edək ki, xalqların bir-birindən uzaq olmasına , müxtəlif dinlərə mənsub olmasına və öz mədəniyyətinə malik olmasına baxmayaraq həm forma, həm də məzmun baxımından tam ekvivalenti olan frazeoloji ifadələr mövuddur .Çünki dünyanın dil mənzərəsi hər bir dildə tarixən formalaşır. İstənilən dil topluluğunun yaşadığı təbii dünya onun dilində əks olunur və nəsildən –nəsilə ötürülür Məsələn:

- **People even gossip about the king**-Azərbaycan dilindəki ekvivalenti budur-**“Padşahın da dalınca danışarlar”**.Aşağıdakı nümunələrə nəzər yetirək:

“Once Mana`s mother complained to Mana`s grandmother: “One of our relatives is gossiping about you. Grandmother replied: **“People will even gossip about the king**, so am i someone more respected than he is for them not to gossip about me?”[46, s40].

Bu tip atalar sözləri və məsəllərin Azərbaycan dilində belə qarşılığını şərti ekvivalent hesab etmək olar.

- **Good masters make good servants**- bu atalar sözünün azərbaycan dilində ekvivalenti budur: yaxşı ağanın yaxşı da nökrü olar. Bu atalar sözünə dair nümunəyə nəzər yetirək:

“If someone is not a good “servant”, but then becomes a “master”, then they often lack the required knowledge that someone who has done the work will have. Therefore,experienced employees tend to make better managers and company leaders. Servants tend to make better masters .**Good servants and good employees tend to make better masters and better leaders**”[76].

- **He is the happiest be he king or peasant who finds peace in his home**- bu atalar sözünün ekvivalenti budur: **“ şah ol, nökr ol,yenə də hər kəs rahatlığını öz evində tapır”**. İngiliscə bu atalar sözünün tarixinə nəzər salsaq Johann Wolfgang von Goetheyə mənsub olduğunu görə bilərik.

- **Kings go mad, and the people suffer for it**- bu atalar sözünün azərbaycan dilində qarşılığı budur : “Krallar axmaqlayanda xalq onların əziyyətini çəker.Aşağıdakı nümunədə bu atalar sözünün məğzinə dair nümunə göstərmək olar:

“ Of course, if the monarch went mad, the whole land suffered from lack of decisive leadership as seen in the cases of Charles VI of France, Henry VI of England, and Joanna of Castile”[45, s32].

- **The king`s heart is in the hand of the Lord, as the rivers of water: he turneth it whithersoever he will**”- Bu atalar sözündən tez-tez Allahın hökmranlığını izah etmək üçün istifadə olunur. Yəni, hər bir padşah padşahların padşahına-Allaha tabedir.

İngilis dilinin frazeologiyasında yer alan bu atalar sözü azərbaycan xalqının frazeoloji sistemində də əks olunmuşdur. **“Şahın ürəyi Allahın əlindədir”**

“Yeriüün üzünü çöyürmüşəm qıbla səmtinə, dəsmalı çənönçün hazır qoymuşam, gözünçün hazır qoymuşam. Bu peyğummərin diməyinən arvad hazırırğn görmüşdü. **Day dimir ki, hər şey Allahın əlindədi.** Hər şeyi yaradan da Odu, alan da Odu, verən də Odu. İnamun gərəy ola, ümüdüü Allahdan üzmiyəsən[18].

2.Mənaca yaxın olmasına baxmayaraq həm obraz həm də leksik tərkib baxımından qismən və ya bütöv şəkildə fərqlənən atalar sözləri və məsəllər. Məsələn:

- **Gədədan bəy olmaz** - bu atalar sözü Azərbaycan dilinin və folklorunun seçilən ifadələrindən biridir. Hətta bu atalar sözünə Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında xüsusi bir dillə ifadə olunduğunu görürük:

Görməmişəm öküz yeriyə yorğa.

Gədədan bəy olmaz, dəlidən darğa

Suda çimmək ilə sağsaqan qarğa,

Göldə silkələnib qaz olmaz, olmaz[13, s72]

- **A hen never be a cock. / A little frog in a big pond. \ What do you expect from a pig but a grunt-** bu idiom hər hansı bir təşkilatda və ya başqa bir mühitdə əhəmiyyətsiz, heç bir mövqe tutmayan şəxs mənasında işlənir. Nümunəyə nəzər yetirək:

“ Though Jennifer was popular and well-known within the walls of her small high school she became **a little frog in a big pond** once she started attending a large state university[76]

- **No man is a hero to his valet**- bu atalar sözünün köklərinə nəzər salsaq,XVIII əsrin əvvəllərinə qədər gedib çıxdığını görə bilərik. Bu dövrün tanınmış şəxsi olan Charlotte Aisse atasının sarayından türklər tərəfindən əsir götürülmüş, lakin tezliklə Fransanın Konstantinopoldakı səfiri Qraf Şarl de Ferriloya satılmışdır. O, Parisdə Ferriloyanın baldızı tərəfindən böyüdülmüş, bir neçə görkəmli fransız aristokratlarının diqqətini çəkmişdir.Onun ölümündən sonra dostu Madam Kalandriniyə yazdığı məktublar fransız yazıçısı Volter tərəfindən redaktə edilmişdir. Məhz məktublarından birinin ingilis dilinə tərcüməsi bu məşhur atalar sözü kimi qeyd olundu. Nümunəyə nəzər salaq:

“**No man is a hero to his own valet**; not ,however, because the man is not a hero ,but because the valet ,is valet whose dealings are with the man not as hero, but as one who eats drinks, and wears clothes, in general, with the individuality of his needs and ideals”[58, s56]

- **Ağanın şücaətinə nökrəi bəlli olar- yəni adamın necəliyini ona yaxın olan kəslər yaxşı bilər**

- **No man can serve two master.**

- **Heç kim iki ağaya qulluq edə bilməz; iki qıbləyə namaz olmaz, iki yana baxan çaş olar.**SirRicky “Serving Two Master” poemasında bu atalar sözünə rast gələ bilərik:

If you light is dark how dark could it be

Since it`'s the truth as you will never see;

No man can serve more than one master,

He will love the one while hating the other[79].

Belə ki, ingilis zərb-məsəllərini və atalar sözlərinin azərbaycan dilində ekvivalentini şərti olaraq analoq hesab etmək olar. Eyni zamanda demək lazımdır ki, bir qrup ingilis dilindəki atalar sözləri və məsəllərin azərbaycanca bir yox, bir neçə analoqu mövcuddur.Məsələn:

- **Among the blind the one –eyed man is king**-bu atalar sözü qabiliyyəti və biliyi məhdud olan insanın belə, ondan bilik və qabiliyyətə aşağı olanların yanında böyük üstünlük təşkil etdiyini söyləməyin gözəl bir yoludur. Məsələn:

“ He looked at one of the houses and said to himself ,`Whoever painted this house must have been as blind as a bat`. It was then that he suddenly recalled the old legend about the lost valley where the people were blind . At the same time, he remembered an old saying: ` In the country of the blind the one-eyed man is king `and an idea came to him . He repeated the word to himself again and again . `In the country of the **blind the one-eyed man is king**” [65, s6].

Qoyun olmayan yerdə keçiyə Kərəmmədin ağa deyərlər; qazan olmayan yerdə güvəc də qazandır.

Good masters make good servants- bu atalar sözünün azərbaycan dilində bir neçə analoqu var: “**Yaxşı ağanın yaxşı da nökrəri olar**”, “**Bağban yaxşı olanda bağ da yaxşı olar**”. Bu atalar sözünə dair nümunəyə nəzər yetirək:

“ Richardson`s general doctrine is that good masters make good servants; and a principal means of rendering his exemplary wife,Pamela, and his exemplary landlord, Sir Charles Grandison, is to show the affection and respect their servants feel towards them”.(John A. Dussinger Masters and servants)

- **Head cook and bottle –washer**- bu atalar sözünün azərbaycan dilində bir neçə analoqu var: “**Eyni işin həm nökrəri, həm də ustadı olmaq; kişi evin həm ağasıdır, həm də qulluqçusu; yarımçıq papaqçılıqdansa kamil palançı olmaq yaxşıdır**” [49].

Bu atalar sözlərinə dair nümunələrə nəzər yetirək:

“Someone who is in charge of trivial as well as the important things. Ten years I`m here ,and I`m just the head cook and bottle washer. The chief **cook and bottle washer** ends up doing everything that has to be done”[76].

Biz Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsiolan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında “**yarımçıq papaqçılıqdansa kamil palançı olmaq yaxşıdır**” atalar sözünə rast gəlirik:

“Bir elmi öyrənmək istədikdə sən,
Çalış ki, hər şeyi kamil biləsən.

**Kamil bir palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan**[27].

- **In the country of the blind one eyed man is a king-** bu atalar sözünün də Azərbaycan dilində bir neçə analoqu vardır: **“Korlar arasında bir gözü sağ olan da özünü şah kimi aparır; quş olmayan yerdə bayquş da, qarğa da quşdur.**

Bu atalar sözünə dair nümunəyə nəzər salaq:

“How on earth did Joe get promoted to be head of his department. He`s such a blundered Jane said,**in the country of blind one eyed man is a king**” [76].

Don`t look a gift horse in the mouse./ If you get a present don`t pay attention to its price- bu frazeoloji vahidin tarixi qədimə söykənir və mənşəyi məlum deyil. Bununla belə, İngiltərədə ilk çap hadisəsi 1546-cı ildə John Heywoodun “ A dialogue conteinyng the nomber in effect of all prouerbes in Englishe language” əsərində rast gəlinir. İfadəni eramızdan əvvəl 400-cü ildə Müqəddəs Jeremun latın mətninə, Efeslilər məktubuna qədər izləmək olar. Bu idiom bəmənani verir ki, əgər kimnənsə hədiyyə alırsınızsa, bunu lütfkarlıqla, tənqid etmədən edin. Bu idioma dair nümunəyə nəzər yetirək:

“Come on, Liverpool. **Don`t look a gift horse in the mouth.** You`re a great city with a fantastic heritage. Please don`t lower you sights and turn it nto a Heathrow Terminal 5-style fiasco”[76].

Azərbaycan dilində ekvivalenti budur: **“Bəy verən atın dişinə baxmazlar,hədiyyənin yaxşısına, pisinə baxmazlar.**

Yaxşı təşəkkür edirəm, səndən bir şey soruşmaq istəyirəm.Mən bu qoca Corcun alətini götürməliyəm. O çox köhnəlib. **“ Bəy verən atın dişinə baxmaq?”** deyə Soms dilləndi[76].

The wagon must go where the horse draw it- at hara dartırsa araba da ora gedər[48]. Bu atalar sözünü **“Ağa deyir sür dərəyə ,sür dərəyə”** ilə müqayisə edə bilərik. Ömər Faiq Nemanzadə **“İrşad”** qəzetində yazmışdı:

“Danos şərlərinə çox düşər olduğumuz üçün pristava gülə-gülə dedim: “Genə nə var?” Dedi: “Bir zad yox, ancaq qubernator buyurur ki, “Molla Nəsrəddin” idarəsi və “Qeyrət” mətbəəsi bağlansın”.

İndilik çarə nə: **“Ağa deyir sür dərəyə, sür dərəyə.**

“Molla Nəsrəddin” bağlandı, lakin mətbəəmiz öz işinə davam edir”[26].

Yəni bu atalar sözünün əsas qayəsi budur ki, hər bir dövr üçün mövcud mühit və hökm sürən qanunlar var. Bu qanunlar istər ingilis xalqı, istər azərbaycan xalqı üçün keçərlidir. Məhz bu qanunları əməl etmək, gördüyün hər şeyə tabe olmalısən. A.B.Bakıxanovun təbirincə desək,allah hər şeyi, aləmi məsləhətə, nizama uyğun yaratmışdır.

3. **Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan atalar sözləri və zərbi-məsəllər.** Məsələn:

- **Queen Anne is dead**- bu atalar sözünün mənası budur: sənin gətirdiyin xəbər köhnəlib. Nümunəyə baxaq:

“The most depressing rumours are about here as to the next..production- Julius Caesar or some such obsolete rubbish. Will nothing persuade H,I, that **Queen Anne is dead**”[50].

A wise man of Gothman-Gotham qəsəbədir. Belə deyirlər ki, Gotham sakinləri Kral Con ilə qonşu olmamaq üçün özlərini axmaq kimi aparırdılar. Kral Con Gothamdan uzaqda bir qala tikmək istəyirdi. Bu qəsəbənin sakinləri bilirdilər ki, kral onlardan vergi alacaq.Buna görə də , Kralı burda yaşayan sakinlərin dəli və axmaq olduqlarına inandırdılar və bu qəsəbə yaxınlığında qalanı tikməməyi təklif etdilər.Məhz bu frazeologiyanın etimologiyası belədir. Bu frazeologiya ilə bağlı şeir və nağıl nümunələrinə rast gəlmək olar:

“ I was born, began **the first wise man of Gothman**,in a country that I consider unworthy of my nativity, and for that reason I shall do all in my power to deprive it of the honour, by not mentioning its name, I am, moreover, descended from a family, which must necessarily be of great antiquity ,since, like all old things, it has long since fallen into decay[59, s92].

Eyni zamanda Azərbaycan dilinin frazeologiyasında da ingiliscə qarşılığı olmayan atalar sözləri mövcuddur. Bu atalar sözləri Azərbaycan və Yer kürəsinin şərq tərəfindəki yer adları, Şərqin dini, ənənəvi davranışları ilə bağlıdır. Bununla bağlı bəzi nümunələrə nəzər yetirək:

“Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə”- bu frazeoloji vahidin kökləri qədimə söykənir. Şərq tarixinə əsaslanan bu atalar sözü böyük ehtimalla Bağdadda təqribən min il bundan əvvəl yaşayan xəlifənin xalqa qarşı amansız təziqindən sonra başına gələn bədbəxt hadisəsinin, kor olmasından yaranmışdır. Qudurğan, lovğa, özünübəyənən, aşağı təbəqəni saymayan şəxslər barəsində işlədilən atalar sözüdür.

“Di, buyur onda Kamilovun danışdıqlarının təkə bircə kəlməsini eşitmə, yoldaş prokuror, o haqq-salam haqqı, bircə hərfini eşitməsən, qulaqardına versən, sənənlə qanbıçaq olar. Kamilov eləbilir ki, bu dünyanı özü yaradıbdır. Necə deyərlər: **“Burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə”**. Elə bilir ki, o olmazsa, lap günün üzü tutular, dünya qara bağlar”[32, s91].

Şah da bilir ki, Şirvan sünnidir-bu frazeolojiya açıq-aşkar bir şeyin mənasını ifadə edir. Bütün insanlar nəyin nə olduğunu bilir. Bu nümunəyə nəzər yetirək:

“Kumukinin ürəyindən keçən suala aldığı cavabla, eyni mənim Bağdadda düşdüyüm əhval –ruhiyyəyə büründü və əlimi qucaqladı. Tam yeddi gün yeddi gecə bir-birimizi başa düşməyə çalışdıq. Buralarda bir atalar sözü vardır: **“Şah da bilir ki, Şirvan sünnidir”**. Yəni hər şey açıq-aşkar ortadadır. Bu söhbətlərimizdən başa düşdük ki, eyni vəziyyəti ruslara da deməliyik. “Rus da bilməlidir ki Şirvan Müsəlmandır[16, s 93].

Qeyd etdiyimiz nümunələr bir daha onu göstərdi ki, ingilis və azərbaycan dilində “sosial iyerarxiya” konseptinə dair atalar sözlərinin denotativ məna baxımdan növləri öz rəngarəngliyi və bolluğu ilə seçilir. Hər iki dilin atalar sözləri linqvomədəni cəmiyyətin dünya mənzərəsini, mentalitetini, tarixi-mədəni cəhətlərini əks etdirən güzgü kimi qəbul edilir. Eyni zamanda bu frazeoloji vahidlər xalqın mənzərəsini, təfəkkür tərzini, mentalitetini əks etdirdiyindən gündəlik həyatda geniş istifadə olunur.

2.3. Sosial iyerarxiya konseptinə daxil olan mikrokonseptlər

Məlum olduğu üzrə “sosial iyerarxiya” konsepti özündə bir-biri ilə bağlı bir neçə mikrokonseptlərin toplusunu ehtiva edir. “Sosial iyerarxiya” konsepti çərçivəsində “cəmiyyət”, “ictimai-siyasi”, “zadəganlıq” və s kimi mikrokonseptləri sadalamaq olar.

Cəmiyyət konseptinə nəzər salsaq, ailədə, məktəbdə iyerarxik düzümü görə bilərik. Məsələn, ailə özü bir iyerarxiyadır. Bu iyerarxiyanın yuxarisında valideynlər(ana,ata), aşağı hissəsində isə uşaqlar dayanır.Yəni böyük və kiçik qarşılaşmasında sosial iyerarxiya gender planındadır. Bir haldakı əgər cəmiyyət böyüklərə hörmət əsasında qurulubsa, məhz burada sosial iyerarxiya formalaşır.Lakin bu iyerarxiya hörmətdən irəli gələn təbii iyerarxiyadır. İngilis və azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində böyük və kiçik qarşıdurmasına dair nümunələrə rastgələ bilərik.Məsələn:

- **Children are what the mothers are\ children are what they are made**-bu atalar sözünün azərbaycan dilində iki analoqu var: **analar necədirsə, balaları da elədir. Uşaqlar valideynlərinin verdiyi tərbiyənin məhsuludur** [48, s26].
- **Many a good father hath but a bad son**-bu atalar sözünün azərbaycan dilində üç analoqu var: **yaxşı atanın pis oğulu olur. Hər sürünün adını bir qotur dana korlayar. Bəzən yaxşı inəyin də pis buzovu olur** [48,s 119].

Eyni zamanda cəmiyyətin digər bir sahəsində, məsələn məktəbində əslində sosial iyerarxiya olduğunu görə bilərik.Bu iyerarxiyanın yuxarisında müəllim aşağı hissəsində isə şagird dayanır. Müəllim şagird qarşılaşması ilə yanaşı usta və şagird qarşılaşmasını da göstərmək olar. Nümunələrə nəzər salmaq:

- **The master (teacher) who has forgotten his boyhood will have poor success**-bu atalar sözünün azərbaycan dilində
- qarşılığı belədir: **özüşaqlığını unudan müəllimin şagirdi də nöqsansız olmaz**
- **like master,like man**-bu atalar sözünün azərbaycan dilində ekvivalenti budur: **ustası necədirsə, şagirdi də elədir.**

Cəmiyyətin ictimai-siyası tərəfinə nəzər salsaq, hər bir təşkilat və iş yerlərində sosial iyerarxiya düzümünü görə bəkərik. İyerarxiya təşkilatın strategiyasını və əməliyyatlarını yerinə yetirən bir neçə bacarıqlı liderləri, müdirləri ən yüksəkdə yerləşdirir. Onların ən aşağısında isə müxtəlif səlahiyyət səviyyələrində rəhbərliyin göstərişlərini yerinə yetirən digər menecerlər və işçilər dayanır. Baxmayaraq ki, bir çox işçi ən az səlahiyyətə sahib olduqları yerlərdə çalışsalar da, əksər iyerarxiyalar işçilərin tütbələrini yüksəltməsinə imkan verir. Buna görə də, iyerarxik strukturlar işçilərə inkişaf və yüksəliş üçün imkanlar təqdim edir ki, bu da öz növbəsində işçilərin yaxşı işləmək və iş məmnunluğunu artırmaq üçün motivasiyaya səbəb ola bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemi lider, müdir, işçi, rəis titulları ilə bağlı frazeoloji vahidlərlə zəngindir. Məsələn, **“Pis işçinin əlində dəzgah da pısdı”**; **“Bir başçı yuz işçidən artıqdır”**; **“Yaxşı işçi səliqəsindən bilinər”**; **“Bir gəmini iki rəis batırar”** və s

İngilis dilinin frazeologiyasında da bu titullara bağlı nümunələrə nəzər salaq:

- **A fast worker-** bu idiom özləri üçün üstünlükəldə ütmək üçün mürəkkəb, nüanslı və ya çətin vəziyyətdən çıxış etməyi bacaran şəxs mənasında işlənir. Hərfi mənada “sürətli işləməyi bacaran” mənasında işlənir. Bu idiomla bağlı nümunələrə nəzər yetirək: “ He had had two while some fellows had not been able to secure a single drink Jimmy and Joe acknowledged that he was undoubtedly **a fast worker**[38].

A white-collar worker- idiom iş öhdəliklərinə əl əməyi daxil olmayan vəzifənin təsviri üçün istifadə olur. Bu öhdəliklərlə çalışan işçilərə verilən ad geyindikləri rəsmi geyimlərdən irəli gəlir. Bu idioma dair nümunəyə baxaq:

“ The white people of Macon , especially the merchants and **white collar workers** , were starved for entertainment and flocked to the colored games”[38].

A bad workman blames his tools- bu atalar sözü bir işi pis və ya uğursuz yerinə yetirən, lakin öz uğursuzluğuna görə məsuliyyəti öz üzərinə götürməkdənsə, günahı xarici amillərin üzərinə qoyan kimsə haqqında işlənir. Aşağıdakı nümunəni göstərmək olar:

“After John spent all days assembling his new desk only to discover it was lopsided ,he immediately declared that the package must have contained the wrong pieces . His wife replied, “Only **bad workmen blame their tools**, dear”[76].

Eyni zamanda ingilis dilinin frazeoloji sistemində “lider”, “manager” kimi sosial iyerarxiyanın yuxarı təbəqəsini göstərən titullara dair nümunələrə də rast gəlirik.Məsələn:

- **Seagull manager-** bu idiom hər hansı bir problemin yarandığı bir məsələyə qarşı menecer sözügedən məsələyə dair az biliyə malik olduğu və müdaxilə etdiyi zaman istifadə olunur. Nümunəyə baxaq:

“I’m sick of this new seagull manager. If he would just let us get on with our work instead of swooping in every time there`s a hiccup, we`d nearly be finished by now”(free d)

- **Ape leader-** bu idiom yaşlı qadınlara təhqiredici söz kimi istifadə olunur.Etimologiyası belədir ki, allahın kişi vəya qadın cinsinə verdiyi ilk əmrinə tabe olmadıqları üçün cəhənnəmə gedirlər və orada meymunlara rəhbərlik edirlər, yəni cəmiyyətin ən aşağı təbəqəsinə. Bu idiomla bağlı nümunəyə nəzər yetirək:

“Beatrice said that, What should I do with him? dress him in my apparel and make him my waiting-gentlewoman? He that hath no beard is less than a man and he that is more than a youth, is not for him : therefore, I will even take sixpence in earnest of the bear-ward, and **lead his apes** into hell[76].

- **Leader of the pack-** bu idiom müəyyən bir qrupdakı ən güclü vəya nüfuzlu şəxs mənasında işlənir.Bu idioma Lawrence S. Pertillarin “Leader of the Pack” poemasında rast gəlirik:

“When the leader of a pack,

Of loyal and devoted followers.

Can not be convinced,

That no one wants.

A return of their leadership[80].

Take me to your leader- bu idiomun etimologiyası nəzər salsaq, elmi-fantastik cizmi filminin ibrətamiz ifadəsi olduğunu görə bikerik. Bu idiom kosmosdan gələn bir yadplanetlinin yerə endikdən sonra qarşılaşdığı ilk insana şərti olaraq etdiyi tələbi “bizi prezidentinizin yanına aparın”. Fred.S.Şapiro tərəfindən redaktə edilən Yale Sitatlar kitabına görə, bu ifadə Alex Graham tərəfindən 1953-cü ildə çəkilmiş karikaturadan yarandığı güman edilir. Nümunəyə nəzər salaq:

“ For Halloween Tommy decided to dress up as an alien . Every time he saw someone, he would go up to them and say, “ **Take me to your leader**”[76].

- **The leader of the free world-** bu idiom həm Amerika Birləşmiş Ştatları, həm də prezidenti üçün deyilir. Nümunəyə baxaq:

“Now the helicopters are thundering right overhead and I’m wide awake and scowling ,my father`s turned away in angry disappointment. I get out to watch the leader of the free world become a silent bird like dot in a glorious dawn sky”[76].

Nümunələrdən də görüldüyü kimi tipik bir ailə sistemindən tutmuş cəmiyyətin hər bir hissəsində iyerarxiya cəmiyyətin təbəələrini yuxardan aşağıya doğru sıralayır. Məhz bu baxımdan istər azərbaycan, istərsə də ingilis dilinin frazeoloji sistemi sosial iyerarxiya konseptinə daxil olan mikrokonseptləri əhatə edən nümunələrlə zəngindir.

2.4. Zadəganlıq konseptini əhatə edən frazeologizmlərdə sinfi antoqonizmin semantik ifadə forması

Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemləri bəzi oxşar cəhətlərinə görə eynilik təşkil etsə də, bu oxşarlıqlar qədər fərqliliklər də sezilir. Təbii ki bu frazeologizmlərin hər iki xalq üçün özünəxas olması ilə əlaqəlidir. Hər iki dildə zadəganlıq konseptinin tərkibində əlaqəli mikrokonseptlər mövcuddur. Məsələn, ingilis dilində queen, king, duke,dame, knight, baron kimi mikrokonseptləri, Azərbaycan dilində isə bəy, xan, ağa kimi mikrokonseptləri göstərmək olar. Eyni zamanda istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilinin frazeologiyasında zadəganlıq konseptinə daxil olan bu titullar arasında antoqonizm(qarşıdurma) reallaşmasını görə bilerik. Məsələn:

Dünənki nökrçiliyə baxma, bugünkü ağalığına bax – bu atalar sözündə qarşıdurma ağa və nökr sözlərinin antonimliyi əsasında yaranıb. Bu antonim konvensiv antonimdir. Çünki bu nümunədəki ağa və nökr qarşıdurması sosial mühitdə mövcuddur və situasiya daxilində antonimdir. Digər atalar sözünə dair nümunəyə nəzər yetirək:

- **Söymə nökr atamı, söyməyim bəy atanı/** Söyüddən səndəl iyi gəlməz - bu atalar sözündə qarşıdurma nökr və bəy sözlərinin antonimliyi əsasında yaranmışdır. Nümunəyə nəzər salaq:

“ Xeyr, qəti şəkildə. Çünki qəlbə xainlik var. Ona görə ki, mən əyilməmişəm, biət eləməmişəm. Heç Əli Kərimlinin təbrikinə ehtiyacım da yox idi. İndi siz İsa bəyin ürəyinə baxın. Görüşümüzdə dedi ki, bəy, neçə illər bir yerdə olmuşuz, siz də biraz səbrli olun. Dedim, bəy, belə məsəl var, **“söymə nökr atamı, söyməyim bəy atanı”**. İndi deməsinlər, cavabını almasınlar. Ancaq yenə də söz düşəndə mən müttəfiqliyin zəruriliyi barədə mövqə bildirirəm, qarşıdurmanın tərəfində deyiləm[19].

İngilis dilində bu atalar sözünün bir neçə analoqu vardır:

- **No names, no pack-drill(abbas g)/ neither give nor take offence**

Nümunələrə baxaq:

“ There is a group of employees- **no names , no pack-drill** –who figured out a way to manipulate the company`s overtime policy”[76].

- **One good turn deserves another / one bad turn deserves another-** bu atalar sözünə dair nümunəyə baxaq:

“The man`s statement saved Adekunle that day. Adekunle then went to man and say thank you sir, you saved me from trouble today .The man replied **One good turn deserves another**”[59,s21]

Yüksək təbəqə ilə ən aşağı təbəqənin qarşılaşdırılması “nökr”, “qul”və “kölə” titullarından danışmağa əsas verir. Tarixə nəzər salsaq, müharibə zamanı əsir düşən, borclarını ödəyə bilməyən, Dəniz Quldurluğu sahəsində çalışanlar uşaqları ilə birlikdə qul hesab olunurdular. Kişi qullar say etibarəilə çoxluq təşkil edirdilər. Qullar say etibarəilə Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada yüksək səviyyədə idi. İslamda quldan

danışsaq, İslamiyyət bu quruluşu ləğv edə bilməsə də, kölələrin bu ağır vəziyyətdən qurtulmaları üçün müəyyən yollardan istifadə edirdilər. Məsələn, bilmədən bir müsəlmanın öldürülməsi əvəzinə bir kölənin azad edilməsi, boş yerə and içənlərə bir köləni bu əziyyətdən xilas eləmək əmri verilirdi.

Azərbaycan tarixinin köklərinə nəzər salsaq, Alban çarlığı dövründən mədəblərdə qulların işlədildiyini, eyni zamanda IX əsrdə Şirvan əhalisinin zadəganlardan, şəhər məmurları, ruhaniləri, kəndliləri və qullarından ibarət olduğunu görürük. XI-XIV əsrlərdə Beyləqanda satılan Şirvan malları sırasında qul və cariyələrin də olduğu göstərilir. “Səfəvi-osmanlı müharibələri zamanı İslam əhalisinin əsir götürülməsi hadisəsi baş verdi, o vilayətin seyidlərinin və əyan-əşrafının qadın və qızlarının çoxu zorla köləliyə düşər oldular[25].

Azərbaycan tarixində baş verən bu hadisələr sözsüz ki, dildə də öz əksini tapmış, Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində “qul” tituluna dair nümunələr çoxluq təşkil etmişdir. Məsələn:

- **Məni sayanın quluyam, saymayanın ağası**- bu atalar sözündə qarşıdurma qul və ağa sözlərinin antonimliyi əsasında yaranıb. Nümunəyə baxaq:

“Elə sürətlə yanımdan keçdi ki, heç onu səsleməyə belə macal tapmadım. Kor-peşiman geri qayıtdım. Öz-özümə təskinlik verdim, “yəqin onun bugün çox vacib işləri var”. Sabah gələrəm. Sabahı gün də. O biri günlər də eyni səhnə təkrarlandı. Sanki Cəfərqulu üçün mən adlı məktəb yoldaşı yox imiş. Özümü ələ almağa çalışdım.”Sayanın quluyam, saymayanın ağası” məsəli ilə özümə təskinlik verdim. Və bir daha Cəfərqulunun qəbuluna düşməyə cəhd etmədim”[7,s10].

Eyni zamanda “**Şahın əmri, Qulun ömrü**”, “Öz ağam, öz qulum” kimi atalar sözlərində də qarşıdurma şah-qul, ağa-qul sözlərinin antonimliyi əsasında yaranmışdır. İngilis dilin frazeologiyasına da baxsaq, “slavery” tituluna dair idiomlara və bu idiomlardan yaranan sitatlara rast gələ bilərik. Məsələn: “**a white-collar slave**”, “**chattel slavery**”, “**wage-slavery**” və s.

- “**Work like a slave**” –qul kimi işləmək. Bu idioma dair nümunələrə baxaq:

“ The boss had us **working like slaves** to get the project ready on time”

“I **worked like a slave** the entire summer after high school to earn enough cash to buy my first guitar”[76].

Eyni zamanda Quote by Alinafe Bandanın “ **to live like a king you must work like a slave**”(kral kimi yaşa , qul kimi işlə) sitatını da nümunə kimi göstərə bilərik.

“Nökər” titulu nəzər salsaq, xidmətçi və ya qulluqçu mənalarını ifadə edən üzərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirən aşağı təbəqə nümayəndələridir. Nökərlər çox zaman daxili iyerarxiyanı yaradırlar. Tarixə də nəzər salsaq, əsərlərə, hekayələrə baxsaq, hər bir yuxarı təbəqələrin-mülkədarların , ağaların öz evlərində nöqərləri olduğu görə bilirik. Məhz təbbidir ki, tarixin izləri hər iki dilin frazeologiyasında öz əksini tapmışdır. Nümunələrə nəzər yetirək:

- **Too many chiefs, not enough Indians / Masters two will not do**– bu atalar sözü o mənani ifadədir ki, bir şeyi idarə etməyə və təşkil etməyə çalışan çox insan var, lakin həqiqətən bu işi görmək istəyən yoxdur. Yerli Amerika streotiplərinə istinad etmək üçün tez-tez işlənən təhqiramiz ifadədir. Azərbaycan dilində ekvivalenti budur :“ağası çox nöqəri isə yox”. Nümunəyə baxaq:

“Everone wants to be the brains of this project but there are too many chiefs and not enough Indians”[76].

- **Fire is a good servant but a bad master-od yaxşı nöqər, lakin pis ağadır-** bu atalar sözü o mənani ifadə edir ki, od nəzarətdə olduqda daha etibarlıdır. Nəzarətsiz buraxılırsa, olduqca təhlükəli və dağıdıcı olar. Bu atalar sözünə dair nümunəyə nəzər salaq:

“Hey we need to blow out these candles before leaving the house .After all fire is a good servant but a bad master”[76].

Azərbaycan dilində də buna bənzər nümunələr görmək olar. Məsələn, **Nökər kimi işlə, ağa kimi dişlə; Kəkligin dimdiği gan, dili gan, ağa dinsə söz olmaz, nöqərin dindigi gan; Vədəsi bitmiş nöqərin əjəli yetən ağası gərək-** bu atalar sözlərində qarşıdurma ağa və nöqər sözlərinin antonimliyi əsasında yaranmışdır.

Göründüyü kimi, istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində bəhs etdiyimiz mövzulara dair frazeologizmlər çoxluq təşkil edir. Hər iki dilin frazeologiyasına dair nümunələr ingilis və azərbaycan xalqının dünya mənzərəsini öz dolğunluğu ilə əks etdiriyi üçün dəyərli mənbə hesab olunur.

NƏTİCƏ

“Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sisteminin konseptsfərasında “ sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin yeri və mövqeyi adlı birinci fəslimiz barəsindəki araşdırmamız onu göstərdi ki, frazeoloji vahidlər xalqın baxışlarını, sosial quruluşunu, öz dövrünün ideologiyasını, adət-ənənələrini dolayısı ilə əks etdirir. Elə bu səbəbdən hər iki dilin dünya mənzərəsindəki fərqləri müəyyənləşdirilməsi baxımdan əhəmiyyətli mənbə hesab olunur.Özündə geniş xüsusiyyətləri əks etdirən frazeologiya koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə konseptlərin ifadə olunması baxımdan daha geniş araşdırmalara hədəf oldu.

Birinci fəslin “Frazeoloji sistem çərçivəsində konsept strukturlaşması” adlı birinci yarımfəsil barəsində apardığımız araşdırmalar bu fikirləri söyləməyə dəlalət edir ki, frazeologizmlər xalqın tarixini və xarakterik xüsusiyyətlərini daha dərinlən qavrama kömək edir. Konseptlərin ifadə vasitəsi olan frazeologizmlər hər iki dilin “sosial iyerarxiya” konseptini tədqiq etmək baxımdan əhəmiyyətli rola malikdir.

Növbəti yarımfəslimizdə isə “frazeologizm” və “konsept” mövzusunun tədqiqi ilə bağlı deyə bilərik ki, cəmiyyətdə mövcud olan hər bir konsept hər bir dövr və xalq üçün fərqli ola bilər. Məhz “sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin ingilis və azərbaycan xalqının tarixiliyi və müasirliyi kontekstində təhlili bu fikri söyləməyə əsas verir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslində aparılan tədqiqatlarda sosial iyerarxiyanın dil sisteminə təsiri barəsində aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, ilk öncə iyerarxik anlayışın mahiyyətini təhlil etmək sosial iyerarxiya hadisəsinin şərhini verməyə kömək etmişdir. Daha sonra İngiltərənin Anglo-Sakson dövründən başlayaraq müasir dövrə qədər “sosial iyerarxiya” konseptinin xarakterik xüsusiyyətlərini frazeoloji nümunələr əsasında təhlil etmək bu xalqın bu konseptə dair nə qədər zəngin nümunələr olduğunu göstərdi. Azərbaycan xalqının tarixilik və müasirlik kontekstində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin tədqiqi bu konseptə dair titulların müasir dövrlə müqayisədə arxaikləşdiyi, öz işləkliyini itirdiyini göstərdi.

“Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptinin reallaşmasının müqayisəli təhlili” adlı ikinci fəslimizə dair araşdırmalar hər iki dilin “sosial iyerarxiya” konseptinə dair nümunələri hər iki xalqın bu aspektdən müqayisəsini daha dolğun və rəngarəng etdi.

İkinci fəslin “Azərbaycan və ingilis frazeoloji sistemlərində “sosial iyerarxiya” konseptinin digər konseptlərlər dünyanın dil mənzərəsi kontekstində təhlili” adlı birinci yarım fəslə barəsində araşdırmamızın ümumi qayəsi belədir ki, hər bir dil dünyanı fərqli şəkildə konseptuallaşdırılması nəticəsində yaranan fərqliliklər frazeologizmlərin təhlili zamanı da özünü biruzə verir. Məhz bu baxımdan Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemində olan bu fərqliliklərdə hər iki dilin oxşar və fərqliliklərini sezməyi asanlaşdırır.

“Azərbaycan və ingilis dillərində “sosial iyerarxiya” mikrokonseptini əks etdirən parameoloji vahidlərin denotati məna baxımdan qruplaşdırılması” haqqında olan digər yarım fəslə barəsində araşdırmalar onu göstərdi ki, ingilis dilində olan atalar sözlərinin Azərbaycan dilində zəngin ekvivalenti var və ya əksinə. Hətta bir neçə analoqu olan atalar sözləri hər iki dilin frazeologiyasının zənginliyindən xəbər verir. Bəzi atalar sözlərinin hər iki dil üçün ekvivalentinin olmaması bu dillərin özünəxas mədəniyyətinə, adət-ənənələrinin olmasına əsaslanır.

“Sosial iyerarxiya” konseptinə daxil olan mikrokonseptlər barəsində digər yarımfəsillə bağlı araşdırmamız onu göstərir ki, cəmiyyətin hər sahəsində özünü göstərən iyerarxiya bu hadisəni bir neçə konseptə bölməyə əsas verdi. Ailədə, məktəbdə, hakimiyyətdə, bir sözlə- hər sahədə özünü göstərən iyerarxiya hər iki xalq barəsində bu mikrokonseptlərə dair rəngarəng nümunələrin olduğunu göstərdi.

İkinci fəslin sonuncu yarımfəslində “zadəganlıq konseptini əhatə edən frazeologizmlərdə sinfi antoqonizmin semantik ifadə forması” barəsindəki araşdırmamız onu deməyə əsas verir ki, hər iki dilin frazeoloji sistemində fərqliliklər sezilsə də, oxşarlıqları da görə bilərik. Bu hər iki dildə zadəganlıq konseptini əhatə edən titullardan yuxarı təbəqədə dayananlarla aşağı təbəqənin qarşıdurmasında özünü göstərir. Bu özünü daha yaxşı hər iki dilin frazeoloji nümunələrində göstərir.

Tədqiqat işimiz barədə yekun olaraq deyə bilərik ki, frazeologizmlər tələbələrin lüğət və linqvativ-mədəni səriştələrinin foralaşmasında spesifik struktur baxımdan rol əhəmiyyətli olduğu üçün bu mövzunun araşdırılması həm gündəlik həyatımız , həm də elmi müstəvidə tədqiqi daim lazımlı və aktualdır. Eyni zamanda hər iki dildə göstərdiyimiz nümunələr hər iki xalqın nə qədər zəngin fonda malik olduğu və daim araşdırmalara hədəf olduğunu bir daha göstərdi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların Azərbaycanca, rusca qarşılıqları. Bakı: Elm, 1981, 211 səh.;
2. Abbaslı İ., Abdulla B. Koroğlu. Lider nəşriyyat. Bakı-2005, 552s
3. Axundov. S. S. Qaraca qız; Nəhmətova. K. A. Qaraca qızın taleyi. Bakı, 2016. 172s, s 19
4. Bayramov. H. A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Maarif, Bakı, 1978, 167s, s6-7
5. Bədəlova. Ə. S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. “Müəllim”, Bakı-2019, 187 s
6. Cabbarova İ. Frazeologiya müstəqil dilçilik sahəsi kimi// AMEA//Filologiya məsələləri. 2014, N 10, s.176-177
7. Cəfərov Ş., Ağayev Ş. Hadisələr, düşüncələr Bakı-Gənclik-2008, 63s, s10)
8. Cəfərov. C. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, Maarif, 1982
9. Dünyamalıyev. D Söz Gülüstan, “Aspoliqraf”, Bakı-2020, 392s, s342
10. Əhmədov Z. “Konsept” terminin koqnitiv dilçilik müstəvisində şərh// AMEA// Filologiya məsələləri// N3. Bakı, 2018, səh. 117-126
11. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999. – 376s.
12. Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı, Bakı, 1985
13. Ələsgər A. Əsərləri, “Şərq-Qərb”, Bakı-2004, 401s, s72
14. Hacıyeva Ü. Azərbaycan və ingilis dillərində atalar sözlərinin frazeologiya daxilində tədqiqatı// Filologiya məsələləri. 2013, N8, s50-51

15. Hadi.B.H. Atalar Sözü Elin Gücü,Təbriz,2006,173s, s113
16. Hakverdioğlu.M.Gül kokulu Mevlana.Kasım,2014,463s. s93
17. Xəlilov.B.Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası.Bakı, Nurlan,2008
18. Xəzər.T.Bərdədən görünən dünya.Roman-epopeya.16cilddə.VII cild,2017, 422s, s337
19. İbrahimzadə F. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Həyatın bütün ağrı-acısını yaşamış ziyalı. Bakı: Kaspi, 2017.
20. Kazımov İ. Müasir Azərbaycan dili leksikasının koqnitiv və linqvokulturoloji əsasları.AMEA.Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. N3(269), 2021, s10-29
21. Qafarlı.R. Dədə Qorqud.AMEA. Bakı-2016, 58s
22. Məmmədov A. Tanıdığım Əli Kərim. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
23. Məmmədova B.Dil kimliyi ideyasının aparıcı fəlsəfəsi konsepsiyalarla korrelyasiyasına dair. Dil və ədəbiyyat, IX cild,N1, 2019, s14-20
24. Məmmədzadə K. İngiliscə-Azərbaycanca-rusca Frazoloji lüğət.Bakı: 2008. – 322s.s176
25. Münşi. İ. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi. Şərq-Qərb,Bakı,2020, s1144
26. Nemanzadə.Ö.F “Molla Nəsrəddin” bağlandı “İrşad” qəzeti 13 iyul 1907, n110
27. Nəzərova.A.,Babayeva.M. N.Gəncəvinin hikmətli sözləri. Adiloğlu.Bakı-2010,27s
28. Pirsultanlı S.P. Heca vəznli şeir və mənzum Ata sözləri.Gəncə: Əsgəroğlu, 2013 – 146s.s73
- 29.Rəcəbli Ə. Frazologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 270 səh.;
- 30.Rəcəbli Ə. Koqnitiv dilçilik. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 304 səh.;
31. Rəhimli. A.Zadəganlıq makrokonseptinə daxil olan bir mikrokonseptin timsalında konseptin daxili struktur spesifikasının təhlili.AMEA.Filologiya məsələləri.Bakı:2022,s212
32. Rəhimov.S. Seçilmiş əsərləri. 2Cild .Şərq-Qərb, 2005312s, s91
33. Rəhnəmayan.Ş., Gərusli.V. Azərbaycan mədəniyyətində ata-babalar sözləri.2002, 192s,s174

34. Şükürlü.S. Konsept məfhumu və müxtəlif yanaşmalar//AMEA// İpək yolu, N4, 2019, S126-131
35. Verdiyeva. E. Dünyanın dil mənzərəsi müasir koqnitiv dilçiliyin fundamental anlayışlarından biri kimi.AMEA. Filologiya məsələləri N6,Bakı:2020, s157-164
36. Veysəlli F. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015, 120 səh.
- 37.Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca Frazеoloji Lüğət.Bakı: 2010. – 863s. .s660

İngilis dilində

38. A.V. Kunin.English-Russian Phraseological Dictionary.Moscow:Russkiy Yazyk, 1984 – 944p. p426
39. A.V.Kunin.A course of modern English phraseology, Dubna : Fenix, 2012, p5
40. Aesop`s Fables:The Frogs Desiring a King.Gregynog Press, 1932
- 41.Arnold.I.V. “The English word” “ Высшая школа” 1973 p.161
42. Buranov J, Muminov A “A Practical course in English Lexicology” Tashkent “Ukituvchi” 1990
43. Dussinger.A.Masters and servants:political discourse in Richardson`s a collection of moral sentiments.Volume5,N3, 1993.13 s
44. Dwight L.M.Twelve Select Sermons. Chicago: 1881. – 148p.p26
45. Elkin.B.G. Madness in the middle ages an examination of the treatment of the mentally ill in the medieval era based on order and gender.Oxford.2017.s77
46. Father`s words, Azerbaijan International/ 12.4 Winter 2004, 43s , s40)
47. Goshkheteliani. İ. İdioms in Cross-cultural Communication// Research on 51. Phraseology Across Continents, Volume two, University of Bialystok Publishing House Bialystok . 2013, 407p, p20-21
- 48.Gurbanoghlu.A. English –Azerbaijani proverbial dictionary.Trafford publibhing.2013, 197p

49. Harris.J. A Nativist Approach to Beowulf: The Case of Germanic Elegy. In Companion to Old English Poetry. Ed. By. Henk Aertsen and Rolf.H. Bremmer.Amsterdam: VU University Press. P45-62
- 50.Hogrefe.P. Women of Action in Tudor England: Nine Biographical Sketches.Iowa State University Press, 1977. 263p, p181
51. James I, 'A Speech to the Lords and Commons of the Parliament at White-Hall, on Wednesday the XXI. of March. Anno 1609 , in The Workes of the Most High and Mightte Prince, James ... King of Great Britaine, France and Ireland(London, 1616, p. 29).
- 52.Karimova Z.A., Bozorboeva U.A. The history development of phraseology// Научный журнал.2019, N11(45), 93с, с73-74
53. Kholmuradova L.E., Analysis of the phraseological foundation of the English Language and the Influence of the French Language of its development//European Journal of Molecular & Clinical Medicine Volume 07, Issue 06, 2020, p 3090-3093
54. Kolodny,N. Rule over none II: Social equality and the justification of democracy. Philosophy& Public Affairs,42, 2014, p287-336
- 55.Lewis.C.Alice's Adventures In Wonderland. A Book Virtual Digital Edition, 2000. – 105p.
56. Mammad. M. Comparative analysis of the semantic features of idioms, phraseological phrases, proverbs and saying in Azerbaijani and English languages and some ways of their translation// Khazar University. 2014, 74s, p8
- 57.More from The Times and The Sunday Times.Friday.November 2021.
- 58.Morgan.D.Henry Dodd the faithful servant.Luke`s Church 1748.p56
- 59.Paulding.J.K.The merry tales of the three wise men of gothman.Blackmask online.2002.92p
- 60.Rogers J.H.The California Hundred:A poem. San Francisco: H.H.Banroft and Company, 1865. – 194p

61. Rott, E. Kh. (1972) A word and its relation to a component of a kernel phraseology (on a kernel of phraseology). (pp.123-128) In Issues on phraseology V, part I: Papers of the Navoi Samarkand State University, New Series. Samarkand. Issue 219.
62. Schmidt, S. J. Ernst von Glasersfeld's Philosophy of Language: Roots, Concepts, Perspectives, p22-33
63. Shakespeare W. Romeo and Juliet. Sparpublishing. 2003. 302p
64. Tolstoy L. Anna Karenina. Public domain in the USA. 1878. 862p
65. Wells, H. G. The country of Blind. The standart magazine. 1904. 11p. p6
66. Wietmarschen, H. V. What is social hierarch // University College London. Nous. 2021; p1-20
67. William J Bryan, The First Battle: A Story of the Campaign of 1896 (Chicago: 1897), p 199-206.
68. William S. Henry IV part2, 124p, act3, 124p
69. Zerkina N., Nikolaevna K. English phraseology in teaching: Interrelation of theory and practice / Procedia-Social and Behavioral Sciences, 199, 2015, p 143-148

Rus dilinda

70. Ангелова М. М. Лингвокультурологическое поле «Монархия». Научные труды Московского педагогического государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. М., 2005 – 292p
71. Балли Ш. Очерки стилистики. М., 1963, 200с, с23
72. Виноградов В. В. (Избранные труды) Лексикология и лексикография. М., 1977, 310 с
73. Кунин А. В. Об имплицитном компоненте фразеологического значения – Системная организация английской фразеологии М., Тр. МГПИИЯ им. М. Горького, вып. 262, 1986, с.20-28

74. Соссюр, Ф. Курс общей лингвистики. М., 1933

Internet resurslari

75. <https://www.etymonline.com/>

76. <https://www.thefreedictionary.com/>

77. <https://allpoetry.com/poem/3499098-A-Scholar-and-a-Gentleman-by-Crook-Oneil>

78. www.azlyrics.com/lyrics/danseals/gentlemanofleisure.html

79. <https://ivanmisner.com/treat-loyalty-like-royalty/>

80. <https://www.poemhunter.com/poem/leader-of-the-pack-3/>